

Alfred Nossig (1864-1943) - en mærkelig mand

Et essay om jødisk modernitet

Thing, Morten

Publication date:
2007

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):

Thing, M. (2007). *Alfred Nossig (1864-1943) - en mærkelig mand: Et essay om jødisk modernitet*. Roskilde Universitetsbibliotek. Skriftserie fra Roskilde Universitetsbibliotek Bind 1 Nr. 46

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Morten Thing

Alfred Nossig (1864-1943)
- en mærkelig mand.

Et essay om jødisk modernitet.

© Morten Thing 2006

Alfred Nossig (1864-1943)
- en mærkelig mand.

Et essay om jødisk modernitet.

Skriftserie fra Roskilde Universitetsbibliotek nr. 46

ISSN 0105-564x
ISBN 978-87-7349-695-4

Roskilde Universitetsbibliotek,
Universitetsvej 1,
Postbox 258,
4000 Roskilde.

Tryk: Roskilde Universitetstryk

Indhold

Må hans navn være udslettet, 5	5
Jøderne i Lemberg, 8	8
Alfred Nossigs vej til zionismen, 10	10
Socialhygiejne, 15	15
Statistik, 19	19
Billedhuggeren, 24	24
Opera, 34	34
Fredsmand og socialist, 35	35
Digter, 39	39
Zionist, 41	41
Forhandler i Polen 1920, 58	58
Genfødsel, 61	61
Europa- og fredspolitikker, 63	63
Berlin-Warszawa, 67	67
Warszawa 1939-43, 70	70
Navnet der ikke ville udslettes, 76	76
Alfred Nossig Bibliografi, 81	81
Litteratur, 85	85

Alfred Nossig
Historien om en mærkelig mand.

Et essay om jødisk modernitet.

Må hans navn være udslettet

I 14. sang af Yitskhok Katsenelsons digt *Dos lid funem oysgehargetn jidishn folk*, 11. vers, skriver han:

אַזאַ אַ ביסל ייִדן! אַזאַ אַ קאַפּ און סזענען איבעריקע צווישן זיי דאָ – אלפֿרעד
נאָסיג ימח שמי
און פּאַליציאַנטן ייִדישע, אַךּ ייִדן, ייִדן וואָס האָב זיך פֿאַרקויפֿט צום דייטש...
אין פּיין אין דעם איז אונדז אַ טרייסט באַשערט.
ייִדן שיסן זיי ווי הינט אויס... שיסט! צען שלעכטע ייִדן הרגעט, איידער
הרגענען איין שלעכטען גוי
ניט אַלע הרגעט מען. עס זענען געלט־סעק דאָ, און זיי באַשטייערט מען: אַזוי
פֿיל און אַזוי פֿיל אויף געווער!

I oversættelse lyder verset:

Så få jøder! En dråbe og endda til overs blandt dem – Alfred
Nossig, må hans navn være udslettet,
og politifolk, jødiske, ak, jøder som har solgt sig til tyskerne...
i smerten er os en trøst beskåret.
Jøder skyder dem ned som hunde... skyder! Hellere udrydde ti
dårlige jøder end en dårlig goj.
Ikke alle udrydder man! Der er penge-sække tilbage, og dem
beskatter man: så og så meget til geværer!

Yitskhok Katsenelson var født i Minsk i Hviderusland i 1886, men levede den største del af sit liv i den by, som på polsk hedder Łwów, på ukrainsk Lviv (Львів), på jiddish og russisk Lvov (לבוֹב, ЛЬВОВ) og på tysk Lemberg. Den lå indtil første verdenskrig i Østrig-Ungarn, en kort overgang i 1917 i det uafhængige Ukraine og fra 1918-1991 i Sovjetunionen. I dag ligger byen i Ukraine. Katsenelson var lærer og digter. Han digtede både på hebraisk og på jiddish. Han grundlagde en hebraisk skole med børnehave og et hebraisk teater og oversatte flittigt til hebraisk.

Da Tyskland overfaldt Polen i 1939, men inden landet kapitulerede, flygtede han med sin kone og sine tre børn til Warszawa. I november 1940 blev det jødiske kvarter i byen omdannet til en afsondret ghetto. I august 1942 blev konen og to af de tre sønner sendt til Treblinka. I januar 1943 begyndte opstanden i ghettoen. I februar gav Himmler ordre til at likvidere ghettoen helt og holdent. ŻOB/YKO (Żydowska Organizacja Bojowa, יידישע קאמף ארגאניזאציע, Yidishe Kamf Organizatsie) henrettede samme måned Alfred Nossig fra Łwów som tysk agent. Den 20. april blev Katsenelson og hans ældste søn Zvi smuglet ud af ghettoen, men de blev taget af tysk politi. I stedet for at sende dem til Treblinka, blev de sendt de til den franske lejr Vittel, hvor tyskerne gemte prominente fanger, som de troede man kunne bruge i bytte mod tyske fanger hos de allierede. Fra sin ankomst den 22. maj 1943 begyndte Katsenelson at føre dagbog¹ om tiden før arrestationen og om tyskernes udryddelse af det jødiske folk, som han her gjorde klart var på vej. Den 3. oktober begyndte han på sit store digt *Sangen om det udryddede jødiske folk*. Digtet blev færdigt den 18. januar 1944 på et tidspunkt, hvor han var overbevist om, at han

¹ Yitzhak Katsnelson: *Vittel Diary* [22.5.43-16.9.43], Tel Aviv u.å. [1964].

ikke ville overleve. Men digtet ønskede han skulle overleve. Han lavede flere kopier, bl.a. én som blev anbragt i flasker og gravet ned i Vittel. Han betroede sin veninde Ruth Adler en kopi, og Myriam Novich og Nathan Eck indviede han i, hvor digtet var begravet. Den 18. april blev han og sønnen sendt af sted til Auschwitz, hvortil de ankom den 1. maj 1944. I september samme år var Vittel befriet område, og Myriam Novich kunne hente flaskerne med digtet, og allerede i februar 1945 havde hun og Nathan Eck forberedt et trykklart manuskript af digtet. I slutningen af 1945 udkom det på jiddish i Paris.

Den kopi Ruth Adler havde med til Palæstina, kunne ikke udkomme dér. Man ville ikke tillade et digt på jiddish, hvorfor det først senere udkom i en hebraisk oversættelse. Sprogkrigen mellem de hebraistiske zionister og de jiddishistiske socialister havde efter udryddelsen af de 6 millioner øst-europæiske jøder, gjort jiddish til et sprog, som havde sit tyngdepunkt i New York. Det blev ikke mindst gennem den udgave af digtet, som blev trykt i New York i 1948, at det blev kendt.² Det blev siden oversat til en lang række sprog.³

² יצחק קאצענעלסאָן: דאָס ליד פֿונעם אויסגעהרגעטן ייִדישן פֿאָלק, איקוף-פֿאַרלאָג, ניו יאָרק 1948/ Yitskhok Katzenelson: *Dos lid funem oysgehargetn yidishn folk*, Nju York 1948.

³ Se fx *The song of the murdered Jewish people* by Yitzhak Katzenelson ; translated and annotated by Noah H. Rosenbloom, Tel Aviv 1980; *El canto del pueblo judío asesinado* de Itsjok Katzenelson ; versión de Eliahu Toker ; dibujos de Ester Gurevich, Buenos Aires 1993; *Il canto del popolo ebraico massacrato* / Yitzhak Katzenelson, introduzione e note di Sigrid Sohn, versione poetica di Daniel Vogelmann dalla traduzione dallo yiddish di Sigrid Sohn, Firenze 1995; *Sången om det utplånade judiska folket* / Jitzchak Katzenelson, svensk tolkning av Joachim Nelhans, Mölndal 1998 og Wolf Biermanns tyske gendigtning, Jizchak Katzenelson: *Großer Gesang vom ausgerotteten jüdischen Volk*, Köln 1994.

Jøderne i Lemberg

Hvis jeg ikke i forvejen var stødt på Alfred Nossigs navn, ville jeg næppe have hæftet mig ved den kendsgerning, at Katsenelson nævner ham ved et navn, som bør udslettes blandt jøder, og som samarbejdede med tyskerne i Warszawa. Men jeg havde på det tidspunkt læst Richard I. Cohens bog om 'jødiske ikoner' og hos ham set billedet af Nossigs skulptur 'Den evige jøde'.⁴ Mod slutningen af Katsenelsons store digt blev min interesse afsporet af dette navn.

Alfred Nossigs far, Ignaz Nossig, boede i den største by i Galizien, Lemberg, og tilhørte byens jødiske elite. Fra 1804 til 1867 var Østrig ét kejserrige. Ifølge den østrig-ungarske folketælling fra 1900 var fordelingen i Lemberg efter tro:

romersk-katolske 52,5 %,
græsk-ortodokse 16,5 %
og jøder 29 %.

Opgjort efter sprog talte: 76,8 % polsk, 9,6 % ukrainsk og 13 % tysk. En meget stor del af dem, som var opført som tysktalende, var imidlertid jøder med jiddish som modersmål, men jiddish var ikke på listen over tilladte folketællingssprog. Ved tællingen i 1910 opgav kun 2,3 % at de talte tysk efter en kampagne for at jøder skulle skrive jiddish som deres modersmål.⁵

Ignaz Nossig tilhørte en sekulariseret gruppe af jødiske forretningsmænd, læger, advokater mv. som overalt i Østeuropa dannedes i løbet af 1800-tallet. I Lemberg var denne

⁴ Richard I. Cohen : *Jewish icons : art and society in modern Europe*, Berkeley 1998.

⁵ Ezra Mendelsohn: Jewish Assimilation in Lvov: The Case of Wilhelm Feldman, *Slavic Review* 1969/4/s. 577.

gruppe orienteret mod lige ret for jøder, modernisering af Galizien, troskab mod habsburgerne og den rodfæstethed i den tyske kultur, som prægede det østrigske kejserdømme.

I et mere specifikt jødisk perspektiv gik denne orientering tilbage til den tysk-jødiske oplysning, Haskalah. Det var ikke mindst Moses Mendelssohn (1729-86), som havde været leder af de oplyste (maskilim). Han oversatte bl.a. de hebraiske mosebøger til tysk for jøder, som ønskede en tysk sekulær dannelse. Oplysningsfolkene i Galizien så alliancen med kejseren som den sikreste vej til ligestilling og den tyske kultur som vejen til modernitet. De dannede i 1846 med stolthed Deutsch Jüdisches Bethaus, en reformsynagoge, til daglig kaldet 'Templet'. Rabbineren var tysk-uddannet og prædikede på tysk. De ortodokse var fanatiske modstandere af reformjødedommen, så voldsomt, at den første reform-rabbi blev myrdet i 1848. Gruppen bag templet var fra 1868 organiseret i foreningen 'Shomer Yisrael' [Israels vagt]. De betragtede sig selv som østrigske patrioter og var fjendtligt indstillet overfor polsk nationalisme. De tyskorienterede, sekulariserede jøder repræsenterede i stor udstrækning byens jødiske mindretal og havde sæde i byens råd.

De store ikke-tyske nationaliteter, som indgik i det østrigske kejserdømme, ikke mindst ungarnerne, var efter revolutionen i 1848, meget utilfredse med kejserdømmet og pressede på for en løsning af det nationale problem. I 1867 blev der lavet et kompromis med den ungarske adel, kaldet *Ausgleich*, som lavede kejserdømmet om til et dobbeltmonarki. Kejseren af Østrig blev nu tillige konge af Ungarn. Det kom også til ligestilling for jøderne og en slags autonomi for polakkerne i Galizien. Lemberg blev til Łwów, og polsk blev lige-stillet med tysk som administrationsprog.

Som et svar på den nye situation i Galizien efter Ausgleich udvikledes blandt jøderne en ny polsk-orienteret holdning. Den fandt sin identitet i den polske romantik hos den store polske nationaldigter Adam Mickiewicz (1798-1853) og dyrkede den jødiske legion, som havde deltaget i Kościuszkos revolte for et selvstændigt Polen i Warszawa i 1848, og rabbi Ber Meisels fra Kraków og hans pro-polske orientering. Fra 1860erne begyndte ændringen efter Ausgleich langsomt at slå igennem i Łwów. Den jødiske elite i byen var tvunget til at finde en samarbejdsform med byens nye ledere. Selvom de i begyndelsen var modstandere af forpolskningen af byens skoler, opfordrede Shomer Yisrael i 1879 sine medlemmer til at betragte sig som 'polakker af mosaisk overbevisning'. Ignaz Nossig måtte efter mange år i ledelsen af byens jødiske organisation gå af, fordi han ikke mestrede det polske sprog godt nok.⁶

Alfred Nossigs vej til zionismen

Alfred Nossig (f. 1864) blev i overensstemmelse med farens holdning sat i byens tysksprogede gymnasium. Det var her til de fleste jøder sendte de drenge, som skulle i gymnasiet. I 1886, nogle år efter Alfred Nossig gik på gymnasiet, var ud af 652 elever de 332 jøder. Men i løbet af 1880erne begyndte netop den yngre generation af jøder at føle sig hjemme i den nye polske dominans. Ser vi på universitetet i Łwów faldt antallet af jødiske studenter til to tredjedele af, hvad det havde været i

⁶ Ezra Mendelsohn: From Assimilation to Zionism in Lvov: The Case of Alfred Nossig, *The Slavonic and East European Review* 1971, s. 523.

1863/64 med tysk undervisning til 1873/74 med polsk undervisning for derefter at begynde en langsom opstigen igen.⁷

I gymnasiet mødte Alfred Nossig Adam Mickiewicz' romantik. Mickiewicz fik en kæmpemæssig betydning for udformningen af den polske nationalisme. Som 16-årig redigerede Nossig bladet *Ojczyzna*, et blad som agiterede for polsk-jødisk assimilation. Bladet blev udgivet af Agudat Akhim [Broderskabet], og Nossig redigerede det sammen med Nathan Loewenstein.

Nossig blev hurtigt betragtet, som en slags leder af assimilationsbevægelsen. Han var en beundrer af 'Młoda Polska' [Det unge Polen], en ny-romantisk litterær bevægelse, som mente at jøder og polakker burde arbejde i fællesskab for en bedre fremtid. For Nossig blev de to ting kædet sammen gennem en identifikation af det nye Polen med det gamle Israel. Ifølge historikeren Ezra Mendelsohn var Nossigs første digt, som tiltrak sig opmærksomhed, skrevet i begyndelsen af 1880'erne. Det så ligheder mellem gammel jødisk historie (makkabæerne, som 180-161 fvt. gjorde oprør mod det syriske herredømme i Palæstina) og den polske kamp for national frihed og uafhængighed.⁸ Hans første skønlitterære bog var *Tragedja myśli: poemat dramatyczny* [Tankens tragedie], som udkom i 1885. Det var et idedrama på vers, som handlede om Giordano Brunos martyrdød på bålet i 1600.

I løbet af 1880'erne stødte håbet om assimilation imidlertid mod en voldsom grænse: den fremvoksende polske antisemitisme. Både i de tysktalende lande og i de polsktalende områder af Rusland og Østrig-Ungarn og i Tyskland voksede i

⁷ Albert Lichtblau og Michael John: *Jewries in Galicia and Bukovina, in Lemberg and Czernowitz*,
<http://www.sbg.ac.at/ges/people/lichtblau/cape.html>

⁸ Mendelsohn: *From Assimilation...*, s. 525.

løbet af 1880'erne en militant antisemitisme frem. Denne fjendtlighed var formentlig den direkte årsag til Nossigs spektakulære omvendelse til zionismen. Hans første nationalistiske artikel blev offentliggjort i 1886.

I denne periode studerede Alfred Nossig naturvidenskab, medicin, jura og filosofi i Lemberg og Czernowitz. Han blev doktor, en titel som siden voksede sammen med hans navn. En kilde skriver, at han blev dr. jur. i 1888, en anden at han blev dr. phil. ved Wiens Universitet på en afhandling om Spinoza, men den blev først offentliggjort i 1895 med navnet *Über die bestimmende Ursache des Philosophirens, Versuch einer praktischen Kritik der Lehre Spinozas*.

Samme år, 1887, skrev han *Próba rozwiązania kwestji żydowskiej*, [Forsøg på at løse det jødiske problem]. Pjecen havde først været offentliggjort i bladet *Izraelita* i oktober 1886 og i *Przegląd Społeczny* september-november 1886.⁹ Samtidig offentliggjorde han *Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes*. Hans pjece udstak et klart zionistisk perspektiv. Han mente, at alle bestræbelser på at forbedre de jødisk-kristne relationer havde lidt skibbrud. Den jødiske emancipation havde ikke forbedret tilstanden, og grunden hertil fandt han i jødernes nationalkarakter. De havde fastholdt deres nationale bevidsthed takket være deres egen interne solidaritet og den holdning, som andre nationer gav udtryk for ved ikke at ønske jøderne i deres midte. Han så den ortodokse jødedom som den vigtigste faktor i opretholdelsen af den jødiske identitet. En national bevægelse måtte derfor bygge på de ortodokse masser. Men også de sekulariserede jøder skulle være med. De moderne jøder og 'talmud-jøderne' havde grundlæggende de samme

⁹ Brian Porter: *When Nationalism Began to Hate. Imagining Modern Politics in Nineteenth Century Poland*, New York – Oxford, 2000, s. 180 og 273.

egenskaber, som Nossig vurderede højt. Han så denne faste kerne som et *racekarakteristikum*. Han så antisemitismen som et udslag af assimilations- og sekulariseringspolitikken. Opkomsten af nationale bevægelser i de områder, hvor jøderne levede gjorde kun forholdene værre.

Nossig så altså ikke emancipationen som en farbar vej. Løsningen var derfor *masseemigration til Palæstina*, ”det jødiske fædreland”. Emigration var den eneste ”naturlige” løsning. Som han siden skulle understrege, så var det jødernes natur som race at have en fælles bevidsthed, og som han skrev i konklusionen: man erobrer naturen ved at tjene den.

Som det fremgår, var Nossig en mand med mange talenter og med et rastløst temperament. Han søgte tilsyneladende efter det sted og den form, hvorunder han skulle udrette sin særlige gerning, besjælet af tanken om, at han havde en særlig mission. Hans konversion til jødisk nationalisme var en stor triumf i Łwów for nationalismen, og den gjorde et stort indtryk.¹⁰ Medlemmerne af det halvrelegiøse, nationale selskab Mikra kodesh, som han tilsluttede sig, måtte imidlertid hurtigt erkende, at deres triumf var kortvarig. Sagen var, at Nossig formentlig var den første og i hvert fald en af de første, som satte skabelsen af en jødisk stat i Palæstina som målet for en jødisk nationalisme. I Łwów var jødisk nationalisme af en mere kulturel end politisk art. Den fokuserede ikke mindst på sproget hebraisk, som ikke interesserede Nossig spor.

Han skrev i 1887 et nyt drama, denne gang om Simon Bar Kokhba, lederen af den jødiske opstand mod romerne i 132-135. Stykket var på polsk og blev opført i Łwów

¹⁰ Mendelsohn: From Assimilation..., med reference til Zikhronotav shel ha-rav dr. Mordechai Ze'ev Braude, *Zikaron Mordechai Ze'ev Braude*, Jerusalem 1959, s. 97f.



Alfred Nossig (1864-1943).

med stor succes. Samtidig skrev han en sang, som blev brugt af den zionistiske ungdom i Galizien, på melodien til *Marseillaisen*. Samme år ligeledes den selvbiografiske *Jan Prorok opowieść na tle galicyjskim z roku 1880 w dziesięciu księgach* [Profeten Johannes : Fortælling på galizisk grundlag fra år 1880], et i Mickiewicz' stil holdt epos i prosa fra det datidige Galizien. I 1888 udsendte han tillige et bind digte på polsk, *Poezye*.

Fra Łwów flyttede Nossig til imperiets hovedstad Wien.¹¹ Han redigerede her *Katalog der polnischen Abtheilung der internationalen Musik- und Theater-Ausstellung in Wien* i 1892 og skrev om 'Das neunzehnte Jahrhundert' i det af A. Ilg redigerede samleværk *Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Oesterreich-Ungarn* (Prag 1893). Ifølge *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950* (bd. 7, Wien 1978) var Nossig fra 1889-1905 udlandskorrespondent for avisen *Gazeta Łwowska*, fra 1894 i Paris.

Socialhygiejne

Efter denne udflugt til digtekunsten kastede Nossig sig over socialhygiejnen. I 1894, mens han boede i Paris, udsendte han bogen *Einführung in das Studium der sozialen Hygiene. Geschichtliche Entwicklung und Bedeutung der öffentlich. Gesundheitspflege*. En del af bogen udsendtes med titlen *Die Sozialhygiejne der Juden und des altorientalischen Völkerkreises*.¹² Han definerede socialhygiejne som „opretholdelse og

¹¹ Shmuel Almog: Alfred Nossig: A Reappraisal, *Studies in Zionism* 1983, s. 3.

¹² Bogen udkom også på dansk i en forkortet udgave: *Hygiejnen hos Jøderne og andre Oldtidsfolk* bearbejdet efter Nossig : "Die Socialhygiene" sætryk af "Tidsskrift for Sundhedspleje", 1. R. 5 af A. Goldschmidt, Kbh. 1896, 52 s.

fremme af folkenes fysiske velfærd“, og mente, at ”Menneskeforstandens logik og hvad der vil sige mere, menneskehedens egoisme, borger derfor, at socialhygiejnen vil indtræde i rækken af hovedvidenskaber; den vil, efter al sandsynlighed blive det 20. århundredes yndlingsvidenskab.” I en oversigtshistorie over socialhygiejnens tilblivelse bliver Nossig honoreret som den, der tidligst definerer socialhygiejne, som det forstås i dag.¹³

Den større bog startede med en gennemgang af lovsystemer i Kina, Indien, Persien og Egypten og især blandt de gamle jøder. Hans ide var at vise, at disse systemer var baggrunden for, at disse 5 nationer havde udviklet højere biologiske og moralske kvaliteter end andre, og hvordan de kunne betragtes som forbilleder for moderne nationer. Jøder havde overlevet og udviklet sig som et folk over mange tusind år takket være de stramme spise- og hygiejne-regler *Toraen* og *Talmud* opstillede. Disse regler for mad, tøj, renlighed og seksualitet havde hjulpet jøderne til at *fastholde deres renhed som race og nation*. Han mente at kunne påvise, at Moses, de lærde som skrev *Talmud*, og Maimonides (1135-1204) først og fremmest, var læger, hvis opgave det havde været at bevare folkets sundhed.

Nossig sammenflettede på original vis racebiologi, socialdarwinisme og medicin til et billede af jøderne, som på ’scientistisk’ grundlag viste, at jøderne ikke i første række var et religiøst fællesskab, men især et racemæssigt og nationalt fællesskab. ”Den mosaiske lovgivning søger bevidst frem for alt gennem reglerne for seksuallivet at sikre efterkommernes sundhed og racens styrke.” (s. 56) Nossig knyttede sig her

¹³ Rudolf Thissen: Die Sozialhygiene als selbständige Wissenschaft und ihre Terminologie, Erna Lasky (red.): *Sozialmedizin. Entwicklung und Selbstverständnis*. Darmstadt 1977, s. 444-446.

tillige til eugenikkens ideer om racebiologien som grundlag for en befolkningspolitik.¹⁴

Nossig så fx omskæring som en måde at nedsætte den maskuline drift på, så den jødiske mand havde lettere ved at forblive tro mod sin hustru, således at der kun blev sat ægte jøder i verden, ligesom omskæringen nedsatte trangen til onani.¹⁵ ”Hovedformålet med omskæringen er en hæmning af kønsdriften, som især kaster folkeslag, der lever i et varmt klima i fordærv.” (s. 51f).

Det var ikke kun omskæringen han fik rationaliseret, også den i datiden stærkt omdiskuterede shekhtning, den jødiske rituelle slagting, fremhævede han som et træk der havde fremmet bedre hygiejne. Moses og rabbinerne fra *Talmud* havde forstået, at sygdommene sad i blodet, og derfor havde de foreskrevet, at blodet skulle løbe fuldstændigt fra kødet, før det måtte tilberedes og spises.

Bogen var en *omvending* af det billede af jøderne, som racebiologien havde frembragt i tjeneste hos antisemitismen. Den havde søgt at vise, at jøderne var en laverestående race og en parasitisk sådan. Nossig tog videnskaben til sig for at vise, at jøderne udgjorde en overlegen race.¹⁶ I en mere omfattende betydning positiverede Nossig *det orientalske* ved jø-

¹⁴ Se Mitchell Hart: Moses the Microbiologist: Judaism and Social Hygiene in the Work of Alfred Nossig, *Jewish Social Studies* 1995/1/s.72-97.

¹⁵ Se også Klaus Hödl: Die deutschsprachige Bechneidungsdebatte im 19. Jahrhundert, *Aschkenas. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden* 2003/1, 189-209, især s. 206ff.

¹⁶ Nancy Leys Stepan og Sander L. Gilman påviser den samme omvending, når det gælder de sorte i USA og peger i forbifarten på, at omvendingen også fandtes blandt jødiske videnskabsmænd, *Appropriating the Idioms of Science: The Rejection of Scientific Racism*, i: Dominick LaCapra: *The Bounds of Race. Perspectives on Hegemony and Resistance*, Ithaca 1991, s. 72-103.

derne. I samtiden var netop *det østjødiske* og *det halvasiatiske* udtryk for mangel på civilisation og for en parasitisk tilværelse. Som Mitchell Hart gør opmærksom på:

”Nossig dyrkede imidlertid videnskabelig rationalitet og borgerlige værdier. De gamle love i Biblen og Talmud formede et folk, hvis værdier og praksis var i fuld overensstemmelse med det nittende århundredes vestlige borgerskabs værdier og praksis.” (s. 85)

Netop hans betydningsmæssige operation på det seksuelle område viser dette. I antisemitismens billede af jøden, fremstilles denne seksuelt som ’den anden’, den seksuelt overaktive og altid liderlige. Nossig understreger heroverfor det borgerligt acceptable ved den regulerede jødiske seksualitet. Tværtimod at jøderne udgjorde en seksuel fare for det borgerlige samfund, repræsenterede de grundlæggende borgerlige normer.

Og når det kom til den status af laverestående race, som jøderne tildeltes af antisemitismen, fremhævede Nossig: ”Den jødiske stammetype viste sig sej og sejrrig i kampe med andre stammetyper; jøderne udgjorde en af de rene og mindst blandede stammer.” (s. 135)

Nossigs bog fik en enorm betydning for formuleringen af en jødisk videnskab og ikke mindst for skabelsen af et scientistisk grundlag for zionismen. Mange fulgte i hans fodspor og byggede videre på hans positive billede af den jødiske krop. Én af dem, som byggede på Nossigs ideer var fx Werner Sombart i hans indflydelsesrige bog *Die Juden und das Wirtschaftsleben* fra 1911, hvor han netop pegede på sammenhæ-

gen mellem religion og endogami (at man kun gifter sig indenfor sin egen gruppe) som vigtigt for jøderne.¹⁷

Statistik

Ideen om, at zionismen skulle hvile på et moderne, videnskabeligt grundlag, lå allerede bag Nossigs bog *Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes* fra 1887. I 1902 grundlagde Nossig i Berlin Bureau für Statistik der Juden. Bureauet udgav bl.a. *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden* 1905-31. Jack Wertheimer nævner instituttet som ét af relativt få eksempler på, at østeuropæiske jøder kom til at præge den tyske jødedom.¹⁸ I tidsskriftet skrev Nossig en næsten programmatisk artikel med titlen "Die Auserwähltheit der Juden im Lichte der Biologie", hvor han bl.a. skrev:

"Som det første og mest slående biologiske resultat af denne ide [at udvalgtheden har en positiv betydning for den jødiske stamme] er den usædvanlige livs- og reproduktionskraft hos jøderne. Den mosaiske tanke om "et evigt folk" synes at ville virkeliggøre sig. Dette alene viser, at jødernes udvalgthed er noget andet og dybere end den almindelige racestolthed, der ikke kunne redde andre, meget mægtigere folk fra undergang. Den resulterede i det jødiske folks evige beståen gennem den biologiske virkning af dens intellektuelle mål og moralske bud."¹⁹

¹⁷ Werner Sombart: *The Jews and Modern Capitalism*, Ontariao 2001, s 244ff.

¹⁸ Jack Wertheimer: *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany*, Cary 1991, s.100.

¹⁹ Alfred Nossig: *Die Auserwähltheit der Juden im Lichte der Biologie*, *Zetschrift für Demographie und Statistik der Juden*, 1905/3/s. 4.

Etableringen af Bureauet hang sammen med, at Nossig i den zionistiske bevægelse var en del af 'den demokratiske fraktion' med bl.a. Martin Buber (1878-1965), Berthold Feiweil (1875-1937), Ephraim Moses Lilien (1874-1925), Leo Motzkin (1867-1933) og Chaim Weizmann (1874-1962). De grundlagde sammen i 1902 Jüdischer Verlag, som skulle understøtte 'den jødiske renæssance' ved at udgive det jødiske folks åndelige, kulturelle, litterære og kunstneriske skatte gennem tiderne for at tjene som basis for genfødslen. Ideen med Bureau für Statistik der Juden havde fået Theodor Herzls (1860-1904) varme støtte på den femte zionist-kongres i 1901.²⁰

Den 13. maj 1902 holdt Nossig et foredrag i Berlin for Verein Jüdischer Studenten om 'Jüdischer Statistik'. Han fremhævede, at de psykologiske grunde til en jødisk statistik lå i forfølgelserne og undertrykkelserne af den jødiske stamme, fordi et undertrykt folk nødvendigvis må anstille betragtninger over, om dets karakter virkelig og retfærdigvis giver anledning til hadefuldhed. På den anden side var også forfølgelserne skyld i, at der var gjort så lidt på området. Han fremlagde herefter, hvad han selv havde gjort på området, og hvad der kunne udrettes.²¹

I 1903 udgav forlaget *Jüdische Statistik*, en bog på 452 s. redigeret af Nossig. Den faldt, ud over Nossigs indledning, i fire afdelinger. Den første var en systematisk bibliografi over jødisk statistik; den anden var statistiske arbejder af jødiske organisationer; den tredje var bidrag til jødisk statistik i enkelte lande, mens sidste del indeholdt bidrag til almen jødisk statistik. I denne sidste afdeling var der en afhandling af J.M.

²⁰ *Encyclopædia Judaica*, Jerusalem 1998; Aufruf des Komitees zur Errichtung eines Bureaus für Statistik des jüdischen Volkes, *Ost und West* 1902/4, s. 277.

²¹ *Die Welt* 23.5.1902.

Judt om "Die Juden als physische Rasse". Her diskuteres på grundlag af den daværende raceopfattelses normer (kranieindeks mm) hvordan man skal opfatte den jødiske race, og Judt kommer til den konklusion, at jøderne ikke tilhører middelhavsracen, men snarere den alpæisk-himalayiske, og at afvigelserne fra den primære semitiske type ikke skyldes eksilet, men snarere forhold i oldtiden. Det glade budskab var altså at jøderne ikke var opblandet, som man anså for forfærdeligt farligt, men derimod en gedigen racetype med rødder tilbage til David, Saul og Salomon.

Det statistiske bureau og foreningen bag det²² repræsenterede en ny fase i jødernes forhold til videnskaben. 'Wissenschaft des Judentums' havde især i Tyskland i tiden efter den jødiske oplysning i slutningen af 1700-tallet beskæftiget sig med jødisk historie og filologi. Den tog udgangspunkt i den jødiske teologi og gav den så at sige en række videnskabelige støttepunkter. Den nye videnskab, som zionisterne offensivt skød i gang på kongressen i 1901, tog udgangspunkt i antisemitismen og den nye racebiologi. Ved 'hårde kendsgerninger' ville de nye jødiske videnskabsmænd undersøge om det nu også var rigtigt, hvad antisemitterne skrev om dem. Var det rigtigt, at jøder så ud på en særlig måde? Var det rigtigt, at de kun tænkte på penge? Var de mere revolutionære end andre mennesker? Både i Tyskland og i USA produceredes de følgende 20 år en lang række undersøgelser, som i høj grad afkræftede de generelle udsagn fra antisemitterne. Det påvirkede

²² Der findes ikke noget tilgængeligt arkiv efter foreningen. Da foreningen lukkede i 1930 deponeredes arkivet i Gesamtarchiv des deutschen Juden i Berlin, som nazisterne siden beslaglagde. Arkivet blev siden beslaglagt af Den røde Hær og bragt til Moskva, hvor det formentlig endnu ligger i Oso-byj Arkhiv. Mitchell B. Hart har imidlertid i *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity*, Stanford 2000, givet en fremstilling af Bureauets historie på grundlag af eksisterende materiale.

dem dog ikke. Derimod fik jøderne for første gang tal på mange forhold, som de tidligere ikke selv havde haft nogen sikker viden om.

Den demokratiske fraktion i Zionist Organization (ZO) tabte hurtigt interessen i den møjsommelige indsamling af statistik, kun Nossig forblev længe forbundet med Bureauet, dog mest på det administrative plan. Det var imidlertid ham, som fra begyndelsen havde udpeget også det sociale aspekt af den nye videnskab. Allerede i hans statistikbog fra 1887 havde han forklaret jødiske demografiske og sundhedsmæssige mønstre ud fra socioøkonomiske variable. Han havde her støttet sig til den østrigske statistiker Gustav Schlimmer, som i 1873 havde demonstreret, at jøderne i Østrig havde en højere fertilitet end ikke-jøder, men også på visse punkter en højere dødelighed. Selvom Nossig havde denne holdning, var hans projekt af to sammenhængende grunde problematisk. For det første var det apologetisk og ville med statistikken frembringe argumenter for, at sagen forholdt sig lige omvendt af, hvad antisemitterne sagde. Og for det andet delte han langt hen ad vejen videnskabsteoretisk grundlag med racebiologien og så strukturerne som grundlæggende biologisk funderede. Fx fandt han også en modsætning mellem de sunde jøder i Vest og den degenererede i Øst. Set med hans øjne var racebiologien ikke galt afmarcheret, den havde bare taget fejl af hvilken race, der var den overlegne.

Den daglige leder af bureauet blev Arthur Ruppin (1876-1943), en økonom og sociolog, som i mange henseender byggede videre på Nossigs værk. Han var den som i den tidlige fase tydeligst tegnede det Statistiske Bureau. I sin bog *Die Juden der Gegenwart* fra 1904 baserede han jødernes ret til at vende tilbage til Palæstina på deres racemæssige værdifuldhed.

Han argumenterede for, at jøderne havde opnået en meget høj grad af racemæssig enhed.²³

Ruppin var langt fra imponeret af Nossig. I sine erindringer skriver han:

”Bureauet for Jødisk Statistik var kun en vag idé i dr. Nossigs hoved; han følte, at det var nødvendigt at vide mere om jødernes faktisk betingelser, men han havde ingen idé om, hvordan denne viden skulle opnås. I 1903 havde han offentliggjort en samling kaldet *Jüdische Statistik*, som indeholdt mange artikler om jødernes livsbetingelser, men de fleste var skrevet af amatører og var uden værdi. Fra et videnskabeligt standpunkt var bogen hinsides kritik.”²⁴

Ruppin kom hurtigt på kant med Alfred Nossig. Selvom han anerkendte Nossigs store administrative evner, syntes han, at Nossig manglede videnskabelig uddannelse, og at han for meget understregede den propagandistiske værdi af det Bureauet skulle tage sig af.²⁵

Selvom Nossig ikke var statistiker i mere videnskabelig forstand, var han dog med sit initiativ med til at skubbe en forskning i gang. Det materiale, som blev indsamlet af Bureauet, virkede som en magnet på andre forskere som fx sociologen Jacob Lestchinsky (1876-1966), som udgav flere demografiske undersøgelser og som grundlagde tidsskriftet *Bleter far yidishe demografye, statistik un ekonomik* indtil det jødiske videnskabelige institut, YIVO-instituttet i Vilna, overtog opgaverne.

²³ Se også Mitchell B. Hart: *Picturing Jews: Iconography and Racial Science, Studies In Contemporary Jewry. An Annual*, 1995, s.159-175.

²⁴ Arthur Ruppin: *Memoirs, Diaries, Letters*, London 1971, s. 75.

²⁵ Hart: *Social Science...*, s. 58.

Billedhuggeren

Udover at være digter var Nossig også aktiv som billedhugger. Hvordan det startede, ved vi ikke. Men i juni 1899 skrev det tysksprogede, zionistiske ugeblad *Die Welt*:

”Billedhuggeren Alfred Nossig foranstalter i den nærmeste tid i Paris en særudstilling af skulpturer, hvoraf mange henter deres stof fra den jødiske historie og jødiske forestillinger. Der finder vi en ”Evig Jøde”, en ”Judas Makkabæus” og ”Kong Salomon”, videre en portrætmedaljon af Max Nordau.”²⁶

Senere fortalte bladet side læsere, at udstillingen havde været i en sal på Gallerie des Champs Elysées og omfattede 17 arbejder, både udkast til store statuer, statuetter, relieffer og buster:

”Især fængsler Nossig os ved sin egenartede, ægte nationale opfattelse af sine figurer. ”Nossig stræber som plastiker” – skrev ”Nordd. Allg. Zeitung” – efter at finde nye udtryksformer og betone racekarakteren; han skaber nye typer som *Balzac* krævede af billedhuggere.””

Samtidig nævnte bladet, at Nossig også var digter, og at hans skuespil *Göttliche Liebe* ville blive spillet i Wien i foråret 1900.²⁷

Tidsskriftet *Ost und West* bragte i januar 1901 et foto af statuen *Der ewige Jude*. I samme nummer var der et digt med samme titel skrevet af Ben Israel, dvs. Israels søn. Det er uden tvivl skrevet af Nossig. Det er i tre strofer: første strofe starter med, at templet står i flammer, ”ved det døde hav – et

²⁶ *Die Welt* 1899/22.

²⁷ *Die Welt* 1899/32.

dødt land”. Så tog *han* staven i hånd kun besjælet af én tanke: ”Toraen, at redde Toraen”. Anden strofe beskriver, hvordan *han* vandrer fra land til land ”forhånet, nedtrådt, torteret, forbandet”. Men på trods heraf rækker han udødeligt sin senede hånd ud for at redde Toraen. Tredje strofe starter med et ”Hosi-anna!”, for forløsningen er kommet i stand, snart tager *han* tilbage til det forjættede land og vil bede ved Grædemuren: ”Toraen er reddet.”²⁸

Nossigs skulptur, som vi kun kender fra det fotografi, bladet bragte, hvoraf heller ikke fremgår noget om dens størrelse, indgår i en slags dialog med den jødiske maler Samuel Hirszenbergs billede af samme navn. Hirszenberg (1865-1908) var fra Kraków, som ligesom Łwów lå i Østrig-Ungarn. Hans billeder er ikke mindst skildringer af jødisk liv i datidens Østeuropa. De svinger mellem en påvirkning fra den franske impressionisme med en stor vægt på lyset i billedet og en påvirkning fra den franske symbolisme med en vægt på en ret tung jødisk historisme. *Den evige jøde* blev først udstillet i Łódź, så i Warszawa og i 1900 i Paris og hører afgjort til Hirszenbergs symbolistiske billeder. Det er buet foroven, så det ligner en kristen altertavle og viser os en næsten nøgen, ældre mand med lændeklæde, som kommer løbende ud af en skov af kors, og han må springe over døde mennesker. Hans blik er vildt og han løber fra mørket ud i lyset. Han er ikke forsynet med symboler, som gør ham til den evige jøde, han er snarere en ældet Jesus, som med nød og næppe har undgået korsfæstelsen. Det er svært ikke at se det symbolske indhold som jøden, der evigt med nød og næppe har undgået kristendommens forsøg på at udrydde og korsfæste jøderne og jødedommen.

²⁸ Ben Israel: Der ewige Jude, *Ost und West* 1901/1.



Der ewige Jude.
Skulptur von Alfred Nossig.

Heroverfor står Nossigs figur. Her ser vi en gammel mand med stort, uredt skæg, iklædt en klassisk togalignende kappe og en hue, som nærmest ser frygisk ud. Han holder højre hånd på en vandrestav, som er en hel del højere end ham selv og knuger med venstre hånd en Tora-rulle ind til sig. Tolkningen ligger i digtet: her ser vi selve symbolet på *jøden*. Men hvor Hirszenberg i sin symbolisme lægger vægten på lidelsen og det paradoksale i, at jøderne har overlevet, lægger Nossig vægt på, at kernen i jødedommen, religionen, har overlevet. Og hvor Hirszenbergs jøde er på flugt (dog på vej ud i lyset), der ser Nossigs figur ud til at bevæge sig stolt og støt fremad. Nossigs figur udtrykker en klar nationalistisk stolthed, hvor Hirszenbergs billede ikke udtrykker nogen tillid til fremtiden.

Ost und West startede en indsamling for at få Nossigs skulptur udstillet foran Centralbiblioteket i Jerusalem. Og bladet offentliggjorde en artikel om hans skulpturer, som roste dem for deres 'kæmpende' indhold og deres nære forhold til den jødiske race og den jødiske historie. Forfatteren sammenlignede Nossig med den italienske renessances universalister, som ligesom Nossig var både kunstnere og videnskabsmænd.²⁹ I samme nummer af bladet tryktes fotografier af skulpturerne *Salomo* og *Juda der Maccabäer ruft die Juden zur Freiheit auf*. Begge ligger klart i forlængelse af *Der ewige Jude*, men de har begge også en inspiration fra antik skulptur. Han skal også have lavet en portrætmaske af den østrigske kejserinde Elisabeth.³⁰

På den femte zionist-kongres i Basel i 1901 holdt Martin Buber (1878-1964) et flammende indlæg, hvor han plæderede for den jødiske kunsts genopståen. Sagen var den, at

²⁹ Robert Jaffé: Alfred Nossig's Skulpturen, *Ost und West* 1901/3/sp. 191-94.

³⁰ *Jewish Encyclopedia* (1906), artiklen Nossig, Alfred.



SALOMO.
Skulptur von Alfred Messig.

det jødiske billedforbud havde gjort den jødiske diasporakultur stort set billedløs. Først i løbet af 1800-tallet begyndte emanciperede og moderne jøder at male. Buber åbnede i tilknytning til sin tale en udstilling – den første af sin art – af jødisk kunst med 48 arbejder af Nossig, Lesser Ury (1861-1931), Moses Ephraim Lilien (1874-1925), Hermann Struck (1876-1944), Jehuda Epstein (1870-1946) og Jozef Israëls (1824-1911), ligesom Buber udgav bogen *Jüdische Künstler*. Dette fokus på det jødiske ved kunstnerne var noget nyt. I 1800-tallet havde flere kunstnere været aktive indenfor deres nationale rammer, men nu blev det jødiske noget særligt.³¹

Jødisk kunst blev hurtigt et løsen: Wiener Sezession samlede i 1905 en gruppe østjødiske malere, i 1906 var der i London en Exhibition of Jewish Art and Antiquities, og i 1907 var en Ausstellung jüdischer Künstler i Berlin.³² Alfred Nossig skrev om udstillingerne³³ bl.a.:

”Mens på den ene side *Industri-Foreningen* i København under medvirken af direktøren for det derværende kunstindustrimuseum, *Hannover*, og professor dr. *Simonsen* forbereder en analog udstilling til januar 1908, afholdt ”*Verein zur Förderung jüdischer Kunst*” en sådan i Berlin.”

Den *Jødiske Udstilling* fandt ganske rigtigt sted i København i januar 1908. Anledningen var, at det den 19. januar 1907 var

³¹ Se hertil Gilya Gerda Schmidt: *The Art and Artists of the Fifth Zionist Congress, 1901. Heralds of a New Age*, Syracuse 2003.

³² Richard I. Cohen: Exhibiting Nineteenth Century Artists of Jewish Origin in the Twentieth Century: Identity, Politics, and Culture, Susan Tumarkin Goodman (red.): *The Emergence of Jewish Artists in Nineteenth-Century Europe*, The Jewish Museum, New York 2001, s. 153-63.

³³ Alfred Nossig: Ausstellung jüdischer Künstler, *Ost und West* 1907/12/sp. 743-752.



ALFRED NOSSIG.

SALOMO.

det 250 år siden jøder fik lov til at slå sig ned i Danmark. Det smukke og omfattende katalog havde indledning af den tidlige overrabbiner, professor David Simonsen (1853-1932). Her var der tak til mange, men bl.a. til Dr. A. Nossig, der var "Medlemled mellem et Antal Kunstnere og Udstillingen". Ifølge kataloget var de udstillede genstande ordnet efter emne: "Synagogen, Hjemmet og dets Gudstjeneste" (alt sammen meget fine og dyre ting fra rige hjem), "Kirkegaarden, Portrætter af danske Jøder" (Edv. Brandes, men ikke Georg, og ikke M.A. Goldschmidt), "Danske jødiske Kunstnere" (ikke Th. Philipsen, men en del Camille Pissaro, som pga sin opvækst i Dansk Vestindien regnedes for dansk!), "Fremmede jødiske Kunstnere, Jødiske Sujetter" (bl.a. malerier af Samuel Hirszenberg fx *Jerusalem* og *Spinoza*), "Haandskrifter, trykte Bøger, Bogbind, Mønter, Medailler, Plakater, Signeter, Jødiske Mønter".³⁴

Den tyske jødiske udstilling blev åbnet den 17. november 1907 og blev anmeldt i *Ost und West* af G. Kutna, og der var klip fra den tyske presses reaktion. Bortset fra at Kutnas anmeldelse aftrykte et foto af et skulpturudkast af Nossig kaldet *Ruine*, som forestillede – må man tro – ruiner af templet med tre bibelfædre som søjler, var det malere som Max Liebermann (1847-1935) og Samuel Hirszenberg, som løb med omtalen.³⁵

Det ser ud til, at Nossig blev ved med at lave skulpturer. I 1936 udstillede han således i den jødiske loges hus i Berlin en model til et kæmpemindesmærke kaldet *Der heilige Berg, ein plastisches Symbol des Judentums*. Modellen omfattede mere end tyver statuer i overstørrelse: profeter, konger, helte, dommere og kvinder fra *Biblen*. Planen var at rejse

³⁴ *Jødisk Udstilling 1908*, Industriforeningen i København, Kbh. 1908.

³⁵ G. Kutna: Zur Ausstellung jüdischer Künstler, *Ost und West* 1908/1/sp. 17-26.



ALFRED NOSSIG.

BERLIN.

Juda der Maccabäer ruft die Juden zur Freiheit auf.

mindesmærket på toppen af Zionsbjerget. Modellen fik en ilde medfart i det jødiske blad *Der Morgen*, hvor anmelderen skrev:

”Om Nossigs figurer, som stammer fra Dorés Bibel-forestillinger, forrige århundredes bedsteborgerlige, lidt opera-agtige orientforestilling, kan man ikke forestille sig, at de kan vokse, at man kan bygge videre på dem.”³⁶

Det er ikke mindst kunsthistorikeren Richard I. Cohen fra det Hebraiske Universitet i Jerusalem, som har fremdraget Nossigs værker, og her især *Der ewige Jude*. I hans vigtige bog *Jewish Icons* fra 1998 skrev han om den:

”Stærke, muskuløse arme holder staven og rullen, ulig de tyn-
de, knoglede ben på Dorés Evige jøde og ulig den negative
afbildning af jøden i antisemitiske karikaturer. Ved at frem-
stille Den evige Jøde på denne måde fremsatte Nossig et defini-
tivt udsagn om jødens evne til at modstå modstandens pres, til
at overleve pga. besiddelsen af den evige attribut, Biblen. Hvis
Dorés Evige Jøde løb rundt i verden med kainsmærket i form
af et kors på sin pande, står Nossigs som en visionær, der knu-
ger Toraen som et symbol på jødisk overlevelse gennem tid og
undertrykkelse. Selvom figuren er i dialog med Doré og anti-
semitiske afbildninger af svage og slatne jøder, kom Nossigs
inspiration tydeligvis fra Michelangelos *Moses* (ca. 1515) i
Rom.”³⁷

Den franske billedkunstner Gustave Doré (1832-83) er især
kendt for sine bibellitografier lavede også en meget kendt kari-

³⁶ Bernhard Baer: *Der heilige Berg, Der Morgen*, marts 1936/12/ s. 560-62.

³⁷ Richard I. Cohen: *Jewish Icons. Art and Society in Modern Europe*,
Berkely 1998, s.119.

katur af Den evige Jøde med tynde ben og et kors i panden. Overfor denne tolkning stiller Cohen en ret negativ læsning af Hirszenbergs Evige Jøde, som han ser som et udtryk for offere-
rets position. Det er næppe tilfældigt, at Cohen er professor i Jerusalem. Hans tolkning er netop inspireret af det nye billede af *jøden*, som lå i zionismen og siden i den israelske statsideo-
logi: *jøden som en våbenfør mand*.

Opera

I sommeren 1892 mødte Nossig den dengang verdenskendte polske koncertpianist – og senere den tredje statsminister i den nye polske republik – Ignacy Jan Paderewski (1860-1941) og bestormede ham med tilbud om, at de to skulle skrive en opera sammen. Nossig havde mange ideer til materiale, bl.a. også en ballet, men de besluttede sig til sidst for Józef Kraszewskis (1812-87) roman *Chata za wsią* [Hyttens bag landsbyen] fra 1855. Nossig skrev librettoen på tysk, mens Paderewski komponerede musikken til operaen *Manru*, som fik premiere den 29. maj 1901 i Dresden. Herefter blev den opført den 8. juni i Łwów, den 24. november i Prag, den 30. januar 1902 i Zürich, den 14. februar 1902 i New York og i maj 1902 i Warszawa. Operaen var en stor succes, og den opføres stadig.³⁸ Nossig skrev i øvrigt også i 1901 en pjece om Paderewski, *J. J. Paderewski*.

Manru foregår i Tatra-bjergene, som ligger mellem Galizien, Slovakiet og Ungarn. Hovedpersonerne er den polske bondepige Ulana og sigøjneren Manru. Manru er hele tiden spændt ud mellem kærligheden til Ulana og deres barn og

³⁸ Den blev oversat til engelsk 1902: *Manru. An opera in three acts*. Translated and adapted for performance in English by H. E. Krehbiel, Libretto, pp. 29, New York 1901.

længslen efter sit folk. Det ender med, at Manru vender tilbage til sin stamme, men høvdingen Oros vil ikke tilgive ham. Oros forlader stammen, og Manru bliver høvding. Ulana drukner sig af sorg og Oros kommer tilbage og kaster Manru ud i afgrunden og vinder sin position som høvding tilbage.³⁹

Både for Nossig og for Paderewski var budskabet centralt. Det handlede både om biologi og nationalisme. På den ene side er nationaliteten bundet i biologien og kærligheden mellem Manru og Ulana derfor dømt til at mislykkes. På den anden side kunne både Nossig og Paderewski spejle sig i helten Manru. Paderewski, fordi han som koncertpianist opholdt sig mere udenfor Polen end i Polen. Nossig fordi sigøjnerne i en vis udstrækning kunne være en metafor for 'jøderne', men også fordi der i Nossigs maniske karakter også lå noget i hvert fald tematisk omkringflakkende. Helt i overensstemmelse med tidens biologisk-deterministiske tendens viser operaen grundlæggende hen til at blodsbeslægtetheden er stærkere end kærligheden.

Fredsmand og socialist

I 1900 flyttede Nossig til Berlin, og her udsendte han en pjece om intet mindre end verdensfreden. Han skitserede en plan for regionale traktater baseret på en tilnærmelse mellem Tyskland og Frankrig. Som en beundrer af både tysk og fransk kultur tilbød han sig som en 'ærlig forhandler'. Han mente, at de to kontinentalmagter burde holde England i skak. Fred, fremskridt og national selvbestemmelse var vejen frem. Også jøderne skulle

³⁹ Librettoen:

<http://mahazu.hazu.hr/~vea/WEBHH/muzika/Listici/b001492.htm>

have deres eget land i det osmanniske rige gennem en udvidelse af den Europæiske Union.⁴⁰

Allerede året efter, i 1901, udsendte han sin hidtil mest omfattende bog. Den udgjorde 1. del af et endnu større værk, som han kaldte *System des Socialismus*. Denne første del var på godt 300 sider og hed *Revision des Socialismus* og knyttede herigennem an til den bevægelse i det tyske socialdemokrati, som Eduard Bernstein (1850-1932) havde indledt med en slags nykantiansk revision af den ortodokse marxisme. Han var allerede i de foregående år begyndt på at offentliggøre dele af den i det tyske socialdemokratis teoretiske blad *Die Neue Zeit*, som blev redigeret af Karl Kautsky (1854-1938).⁴¹

Udgangspunktet var den menneskelige elendighed. Enhver forskning har udover at udvide den rene viden til formål at forbedre menneskenes situation, skrev Nossig. I første række måtte principperne for folkenes fysiske liv undersøges og her henviste han ikke overraskende til sin egen bog *Einführung in das Studium der sozialen Hygiene* fra 1894. Men også den politiske organisation og etikken måtte trækkes ind i kredsen af kritisk-reformatoriske betragtninger. Hermed berørte han lige præcis revisionismens kerneområder.

”Min socialisme går tilbage til meget ældre kilder” end Marx og Engels. Han mente, at have fundet en lykkeligere indsigt hos de gamle græske filosoffer end i *Det kommunistiske manifest*. Han henviste her til Henry George, som i

⁴⁰ Alfred Nossig: *Die Politik des Weltfriedens, die deutsch-französische Annäherung und die Kontinentalunion*, Berlin 1900.

⁴¹ Dr. Alfred Nossig: Die kapitalistische Entwicklung der Landwirtschaft und der Kleingrundbesitz in Frankreich, *Die Neue Zeit* 1898-99/38/s. 374-76; Do: Der Stand der Wirtschaftsmethoden beim französischen Kleingrundbesitz, *Die Neue Zeit* 1898-99/40/s.442-44; Do: Der Aufschwung der Landwirtschaft und die Bodenerschöpfung (Schluß), *Die Neue Zeit* 1898-99/49/s. 721-26.

Moses a Lecture fra 1897 pegede på, at han fik sin impuls fra *Mosebøgerne* til sit sociale program.

Nossig brugte Eduard Bernstein imod Marx og Engels. Han så dem primært som utopister og henviste i stedet for Hegel til Spinoza og Bacon. Især ville han dialektikken til livs, lige som han var imod en gennemgribende kollektivism.

Udover dette indledende program kaldet 'Prolegomena des Revisions des Socialismus' (s. i-xxix) indeholdt første bind nogle stort anlagte analyser af den tidligere social-økonomiske organisation og af nutidens social-økonomiske organisation.

I 1902 kom så anden del af værket, på næsten 600 sider. Det handlede udelukkende om det moderne landbrugs-spørgsmål. Hans hovedsynspunkt var, at landbruget ikke var blevet inddraget under den kapitalistiske produktion og ikke havde oplevet den store koncentrationsproces som kendetegnede industrien. Derfor mente han, at landbruget havde nogle helt andre fremtidsmuligheder, som han ville fremlægge i en tredje del af værket om 'Die Hauptfragen der Agrarpolitik'. Det udkom imidlertid aldrig.⁴²

Første bind fik en ilde medfart af Franz Mehring (1846-1919), som i en kommentar i *Die neue Zeit* talte om de marodører, som benyttede sig af striden indenfor Socialdemokratiet om Bernsteins revision af marxismen til "at forvirre de sluttede rækker af klassebevidste proletarer". Mehring pegede på den lethed, hvormed Nossig omgikkes den socialistiske teori og hvormed han uden at sige for meget antydte, at han havde

⁴² Dr. Alfred Nossig: *Revision des Socialismus*, Erster Band des System des Socialismus, 1. Teil, Berlin – Bern 1901, Akademischer Verlag für sociale Wissenschaften, XXXIX + 277 s.; Dr. Alfred Nossig: *Revision des Socialismus*, zweiter Band, Das System des Socialismus, 2. Teil, Akademischer Verlag für sociale Wissenschaften, Berlin-Bern 1902, 587 s.

et svar, som gjorde klassekampen unødvendig.⁴³ Kommentaren var anonym, og Nossig havde, som han skrev til Eduard Bernstein hørt, at han havde skrevet den, men det var Mehring.⁴⁴ På det tidspunkt havde Nossig allerede svaret *Die neue Zeit* og givet udtryk for, at forfatteren til 'Marodeure' helt havde misforstået hans bog.⁴⁵

Mehring's kritik var imidlertid ikke den eneste. I et senere brev til Bernstein⁴⁶ medsendte Nossig et eksemplar af *Münchener Post* fra den 16.-17.6.1901 med artiklen 'Ein neuer Reformator'. Heri kunne man bl.a. læse:

„Herr Nossig har en gang i de unge år udført en litterær handling, der kommer på hans kreditkonto: det er hans på polsk skrevne versdrama „Tankens tragedie“, hvis helt var Giordano Bruno. Det var en, selvom visse steder svulstig, dog talentfuld litterær protest mod præsteligt hykleri og intolerance. Så blev han skribent og gebærdede sig i begyndelsen som ivrig polsk patriot, så som specifik jødisk patriot, han gik sammen med „zionisterne“; indimellem skilte han med socialisme. Så pludselig – i året 1899 dukkede hans navn op i spalterne hos – Norddeutsche Allgemeine og 1900 udkom af ham hos Hermann Walther, en forlægger af hurrapatriotisk-preussiske makværker af slemmeste kaliber, en pjece: Die Politik des Weltfriedens. Die deutsch-französische Annäherung und die Kontinentalunion. Med denne pjece stillede herr Nossig sig til tjene-

⁴³ [Franz Mehring:] Marodeure, *Die Neue Zeit* 1900-01/34/s. 225-28, dateret Berlin 22. Mai 1901.

⁴⁴ Nossig til Bernstein 19.VI.901, Eduard Bernsteins arkiv, IISG, Amsterdam.

⁴⁵ Alfred Nossig: Zurück auf Moses! *Die Neue Zeit* 1900-01/37/s. 348, dateret Berlin 5. Juni 1901.

⁴⁶ Nossig til Bernstein 22.VI.901, Eduard Bernsteins arkiv, IISG, Amsterdam.

ste hos den Bülowiske verdensmagtspolitik, slog kolbøtter af beundring for Wilhelm II. og Nikolaj II. som „fredsfyrster“ osv.“

Kommentatoren skrev videre, at man i den polske presse slog den geskæftige herre over fingrene, anstændige polske patrioter ville ikke have med folk fra *Norddeutsche* at gøre. *Norddeutsche Allegemeine Zeitung* var en meget konservativ berliner-avis. Nossig forsvarede sig, skrev *Münchener Post*, med, at han ikke skrev om politik i bladet, men kun uskyldigt litterært stof. Men så man efter, så skrev han om alt muligt og umuligt, fransk mode, berliner tingeltangel, om Cleo de Merodes talje, om socialpolitik osv. osv. ”til højre og venstre infame perfidier mod Socialdemokratiet”. Derefter fulgte lattervækkende citater fra verdensfredspjecen, bl.a. om tsarens ”i sandhed humane socialpolitik”. „Man agter ikke folk, som udgiver sig for socialister men søger deres føde i reptil-truget.“

Andet bind af *System des Socialismus* udkom i 1902 og fik en blidere medfart af Eduard Bernstein i *Vorwärts* den 23.3.1902.⁴⁷ Nossig skrev og takkede pænt.⁴⁸

Digter

I forlængelse af librettoen til *Manru* genoptog Nossig sin interesse for digtningen. I år 1900 skrev han skuespillet *Die Legionäre*.⁴⁹ 1902 skrev han det satiriske skuespil *Die Hochstapler*, som blev sat op på Theater des Westens i Berlin.⁵⁰ I 1904 oversatte han sit debut-drama til tysk med titlen *Die Tragödie des*

⁴⁷ Ein jüdischer Sozialpolitiker, *Ost und West*, 1902/4/sp. 267-69.

⁴⁸ Nossig til Bernstein 25.III.1902, Eduard Bernsteins arkiv, IISG, Amsterdam.

⁴⁹ Alfred Nossig: *Die Legionäre* : Drama in 3 Akten, Berlin : Kühling & Güttner, 1900, 118 s.

⁵⁰ *Die Hochstapler* : Schauspiel in 3 Aufzügen, Leipzig 1902.

Gedankens.⁵¹ I 1905 skrev han dramaet *Göttliche Liebe*⁵² samt bogen *Die Erneuerung des Dramas*.⁵³ Et skuespil i en akt med titlen *Die Retterin* opgiver han selv blev opført på Kleinen Theater i Berlin, men ikke noget om, hvornår det var og stykket er ikke trykt.⁵⁴ I 1906 skrev han *Arbanel, Das Drama eines Volkes*, som handler om jødernes fordrivelse fra Spanien i 1492.⁵⁵ Endelig skrev han i 1910 *Don Juan als moralist*.⁵⁶

Han skrev også en lille interessant pjece om *Moderne jüdische Dichtung*.⁵⁷ Han skrev her, at den jødiske digtning på forunderligste vis var begyndt at udfolde sig. Selvom (ny)hebraisk var noget alle dannede kendte til, kunne man ikke forestille sig en digtning på dette sprog, som bare er et beriget gammelhebraisk. Derimod nok på jiddish, som han kaldte 'jüdisch'. Selvom mange ringeagtede 'jødisk' som dårligt tysk, var det helt forkert. „Jargon, Mame-Loschen, som det hedder i Østeuropa, Jiddish, som det hedder i England og Amerika, er du til Dags et Skriftsprog, et Kultursprog.“⁵⁸ Han så denne opblomstring som en logisk konsekvens „hos Arvingerne til en Aartusinder gammel literær Kultur“ og i den sammenhæng

⁵¹ *Die Tragödie des Gedankens*. Drama in 5 Aufz. 2.Aufl.- Berlin, Concordia 1904.

⁵² *Göttliche Liebe*. Drama in 3 Aufz. 2.Aufl.-Berlin, Concordia 1905.

⁵³ *Die Erneuerung des Dramas*, 190 s., Berlin, 1905.

⁵⁴ Alfred Nossig: *Polen und Juden : Die polnisch-jüdische Verständigung, Zur Regelung der Judenfrage in Polen*, Wien u.å. [1921], omslagets s. 2. *Polski słownik biograficzny* angiver 1909 som opførelsesåret. Andrzej Dąbrowski har oversat for mig.

⁵⁵ *Arbanel, Das Drama eines Volkes*, 64 s., Berlin: H. Steinitz, 1906.

⁵⁶ *Don Juan als moralist*; lustspiel in einem aufzug, Berlin: Concordia, 1910.

⁵⁷ Dr. Alfred Nossig: *Moderne jüdische Dichtung*, Berlin, Verlag Louis Lamm, 1907, 11.s.

⁵⁸ Citeret efter den danske oversættelse: Alfred Nossig: *Moderne jødisk Digtning*, *Jødisk Tidsskrift* 5.4.07, 19.4.07 og 17.5.07.

kom han ind på Brandes' dengang meget omtalte, tvetydig forhold til sin jødiske baggrund:

„En Georg Brandes kan leve i den Indbildning, at intet mere forbinder ham med Jødedommen; hans Hjærnemolekyler er dog jødiske, hans Stilvirtuositet er jødisk, hans Analyse er jødisk, hans Frihedsbegejstring er jødisk, lige saa vel som Frihedsbegejstringen er det hos den jødisk selvbevidste Forfatter til „konventionelle Løgne“.“⁵⁹

Han fremhævede den jiddishe digtning som den store fornyelse og nævnte bl.a. Shimon Shmuel Frug (1860-1916), Nakhman Khaym Bialik (1873-1934), Isaac Leib Perez (1852-1915), Jacob Dineson (1856-1919), Mordecai Spector (1858-1925), Sholem Aleykhem (1859-1916), Abraham Goldfaden (1840-1908), Jacob Gordin (1853-1909), Sholem Asch (1880-1957) og David Pinski (1872-1959), og fremhæver til sidst Morris Rosenfeld (1862-1923), som den mest typiske og strålende repræsentant for ghettosangerne.

Zionist

Nossig er aldrig blevet krediteret for sin tidligt udfoldede zionisme. Allerede i 1886-87 havde han udkastet en plan for kolonisering af Palæstina. Såvel Walter Laqueurs *A History of Zionism* som *Encyclopædia Judaica*s lange artikel om zionismens historie omtaler ham ikke som én af de grundlæggende ideologer. Laqueur omtaler ham som: “En talentfuld mand men med en fejlagtig indstilling[...] Nogen anså ham for at være en vel-

⁵⁹ Den sidste bemærkning går på den kendte zionist, Max Nordaus *Konventionellen Lügen der Kulturmenschheit*, fra 1883, som udkom i 70 oplag på 15 sprog.

menende dilettant, andre for en farlig charlatan.”⁶⁰ Faktisk var Nossig nået til sin version af zionismen flere år før Herzl. Og faktisk var de begge journalister i Paris præcis i de år, hvor Herzl udviklede sine ideer og kendte til hinanden. Da Herzl i 1896 havde skrevet *Der Judenstaat* var der planer om, at han skulle besøge zionisterne i Łwów, og de forespurgte hos Nossig, hvad de skulle mene om Herzl. Nossig var uenig i Herzls taktik i forhold til koloniseringen og anså ham for udiplomatisk. Han mindede også sine venner i Łwów, at han, Nossig, havde udkastet en plan, som lignede Herzls flere år før ham. Ikke desto mindre anbefalede han dem at samarbejde med ham.⁶¹

Der er formentlig to grunde til at Nossigs pionerarbejde ikke anerkendes. Den første er, at Herzl (som Nossig) selv var en meget forfængelig person, som ikke tålte konkurrenter. Derfor blev såvel Nossig som Nathan Birnbaum (1864-1937), opfinderen af ordet ’zionisme’, uden væsentlig indflydelse i ZO efter den blev dannet i 1897. Det har sikkert også spillet en rolle, at Nossig selv mente sig overset og derfor overspillede sin opposition til Herzl. Den anden grund er naturligvis Nossigs skæbne under anden verdenskrig.

I 1897 var Nossig i kontakt med Abraham Salz (1864-1941), hans jævnaldrende og de facto zionist-leder i Galizien. Salz og Nossig udkastede en plan for at opbygge en landsby i Palæstina, som skulle bebos af galiziske jøder. Nossig tog kontakt til Narcisse Leven (1833-1915), præsident for Jewish Colonization Association.⁶² Nossig var en ’praktisk zionist’. Således kaldtes oppositionen indenfor ZO imod Herzls

⁶⁰ Walter Laqueur: *A History of Zionism*, New York 1972, s. 141.

⁶¹ Saul Raphael Landau: *Sturm und Drang im Zionismus*, Wien 1937, s. 35.

⁶² Shmuel Almog: Alfred Nossig, s. 5 med henvisning til Simson Stein: *Mahanayim* (hebraisk), Jerusalem 1978, s. 31 og 61.

politiske ideer. Herzl ville sikre sig det politiske herredømme over Palæstina gennem diplomatiske forhandlinger. Herooverfor stod en gruppe ledet af Otto Warburg (1859-1938), Selig Soskin (1872-1959), Joseph Treidel (1876-1929) og Aaron Aaronsohn (1876-1919). Bortset fra den sidste havde de alle sammen deres baggrund indenfor tysk kolonialistisk virksomhed, som bl.a. var rettet mod det osmanniske rige. Til disse fire sluttede Davis Trietsch (1870-1935) og Alfred Nossig sig. De havde det tilfælles, at de ikke så en jødisk stat i Palæstina som en fjern fremtid, men som noget der skulle opnås nu og her gennem kolonisering.⁶³ I 1900 deltog han i et møde med andre dele af oppositionen til Herzl, nemlig medlemmer af Hibbat Zion, som ikke ville samarbejde med Herzl, bl.a. Willy Bambus (1863–1904) og Hirsch Hildesheimer (1855–1910), men også mere fremtrædende zionister som russeren Menahkem Ussishkin (1863-1941), som blev leder af Jewish National Fund (Keren Kayemeth Leisrael).

I 1901 skrev Nossig en artikel om Jødernes fremtid, hvori han forudså, "[...] at flertallet af det jødiske folk sandsynligvis i en ikke fjern fremtid vil være tvunget til at forlade de nu beboede lande, at en massemigration af jøder er til at forvente."⁶⁴ I januar 1902 grundlagde han sammen med Davis Trietsch (1870-1935) tidsskriftet *Palästina*, der udkom frem til 1938. Som undertitel hed det "Zeitschrift für culturelle und wirtschaftliche Erschliessung des Landes" [Tidsskrift for den kulturelle og økonomiske tilgængeliggørelse af landet]. I nr. 2 erklærede Nossig, at den jødiske orientkolonisation er inde i en dyb krise, og da man kan forvente en massekolonisation i nær

⁶³ Derek Jonathan Penslar: Zionism, Colonialism and Technocracy: Otto Warburg and the Commission for the Exploration of Palestine, 1903-07, *Journal of Contemporary History* 1990/1/s. 151.

⁶⁴ Alfred Nossig: Die Zukunft des Judentums, *Ost und West* 1901/1/s. 22.

fremtid må koloniseringen gives et videnskabeligt grundlag.⁶⁵ Hermed stillede han sig bag den tyske koloniseringsmodel, og den som Otto Warburg støttede. Som botaniker og agro-politiker var Warburg først og fremmest kolonialist og først i anden række zionist. Nossig uddybede sin holdning i et foredrag, som blev optrykt i *Palästina* under titlen Über den Nutzen einer theoretischen Vorbereitung der Palästina-Kolonisation.⁶⁶ Efter nogle numre overlod Nossig redaktionen til Trietsch, fordi han var fuldt optaget af sin forening for jødisk statistik.

I 1903 var han sammen med Chaim Weizmann involveret i et forsøg på at etablere et jødisk universitet. De tog bl.a. til Paris for at interessere Alliance Israélite Universelle, den jødiske hjælpeorganisation, for sagen, men uden held.⁶⁷

På den 6. zionistkongres i 1903 kom det til sammenstød mellem Nossig og Herzl. Det fremgår af de stenografiske referater, som blev offentliggjort i ZO's blad *Die Welt* (separat-ausgaben, august 1903). Disse referater er i øvrigt interessante derved, at forhandlingssproget var tysk, og hver gang en taler talte jiddish, var blot anført talerens navn og i en parentes "(Taleren taler på jargon)". Spørgsmålet om engelsksprogede taler skulle oversættes til jiddish blev rejst, men afvist af kongresledelsen (Herzl og Max Nordau).

Som Nossig fremlagde det på kongressen, havde han tænkt sig at give en sammenfattende kritik af den zionistiske bevægelse.

"Det blev mig imidlertid af venner meddelt, at der her ikke hersker en stemning som begunstiger kritiske anskuelser

⁶⁵ Alfred Nossig: Einleitung, *Palästina* 1902/2/s. 51.

⁶⁶ *Palästina*, 1902/3-4/s. 104-107.

⁶⁷ *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, Series A, bd. 2, London 1971, s. xxvii, 276, 353, 370, 386.

(Mishagsråb). Jeg har derfor holdt mit foredrag om de principielle modsætninger i en anden sal. Man ville heller ikke på dette neutrale sted høre mit foredrag til ende (Tilråb).”⁶⁸
Det omtalte foredrag blev holdt to dage tidligere. Efter et afsnits referat står der:

”Da foredragsholderen her brugte helt uparlamentariske ord, opstod der stor uro, så taleren ikke længere kunne tale. Endelig blev roen genoprettet. Nu bliver foredragsholderen i den grad personlig i sin kritik og går efterhånden over til sådanne udskældninger af vores partiførere, at et uhyre råberi opstod, så mødet til sidst måtte opløses. Deltagerne forlod salen med Leve!-råb til *Dr. Herzl*. ”⁶⁹

På kongressen vendte Nossig som sagt tilbage til mødet og måtte her erkende, at han havde forskelligt at sige til Max Nordau (1849-1923), som sikkert ville gøre ondt. Man havde bebrejdet ham, at han havde bekæmpet førerne personligt.

”På hvilken måde har de herrer selv, specielt dr. Herzl, ledet angrebene på sin politiks modstandere? Herr dr. *Herzl* har her i går eftermiddag iscenesat en – jeg ville sige smagløs, men det ville nok være uparlamentarisk – derfor en smagfuld teater-scene.”

Hertil afbrød Max Nordau og bad taleren beflitte sig på at tale parlamentarisk. Nossig fortsatte uanfægtet og beskrev scenen, som ”den bekendte scene, hvor en fremstiller af helterollen afslører en værre røver [Bösewicht].” Han var selv Bösewichten, mens Herzl var helten. Som offer for Herzls ’afsløring’

⁶⁸ *Die Welt*, Separat-Ausgabe 3, 26.8.03.

⁶⁹ *Die Welt*, Separat-Ausgabe 1, 24.8.03.

måtte han imidlertid sige, at han måtte påkalde sig de mange mennesker, som Herzl gennem 7 år havde opildnet gennem sin diplomatiske politik uden at præstere noget positivt. Her opstod der tumult. Nossig fortsatte med en stærkt formuleret kritik af Herzls politik og af måden, hvorpå forhandlingerne om Østafrika-projektet foregik på.⁷⁰ Selv foreslog han en anden vej.

Efter hans indlæg blev indlæggene af Max Nordau begrænset til 15 minutter. Næste taler var Nachman Syrkin (1868-1924), grundlæggeren af den socialistiske zionisme. Han sagde, at der var opposition og 'opposition'. Selv var han også i opposition til Herzl, men ikke på den personligt fornærmende måde, Nossig var det.

"Dr. Nossig har uden tvivl ret, når han siger, at man må kritisere førerne, men der findes en personlig og parlamentarisk takt, som angiver den grænse, hvor denne kritik må ophøre, og når Nossig i en forsamling af 700 mennesker, hvoraf ca. 500 kongresdelegerede, siger om vores førere, at deres måde at arbejde på er en jødisk "chuzboh", så har vi ingen forpligtelse..."

Her blev han afbrudt af Nordau, som sagde "De har betjent Dem af et udtryk, som jeg ikke kan anerkende som parlamentarisk." Khutspe (chuzboh) betyder på jiddish både frækhed og kvikhed.

Efter kongressen udsendte Nossig sit foredrag som pjece.⁷¹ Her fremlagde han sin kritik af Herzls politiske zionisme, som hvilede på diplomati for at få herredømmet over

⁷⁰ På samme kongres havde Herzl fremlagt et tilbud fra England om at jøderne kunne kolonisere et område i Østafrika.

⁷¹ Dr. Alfred Nossig: *Die Bilanz des Zionismus. Kritik und Reform. Vortrag gehalten zu Basel während des VI. Zionisten-Kongresses im August 1903*, Basel, Verlag B. Wepf & Co. 1903, 45 s.

Palæstina, inden man påbegyndte koloniseringen. Nossig ville derimod starte en storstilet kolonisering og derigennem stille de implicerede magter overfor et *fait accompli*. Han kaldte det *ny zionisme* eller *integral zionisme*. I et efterskrift til pjecen beskylde han ZO's ledelse for på trods af den store modstand mod Østafrika-projektet alligevel at have fået vedtaget, at man skulle sende en kommission til Østafrika for at undersøge forholdene.

Den 19. oktober 1903 talte Nossig ved et stort møde i Berlin. Det var indkaldt dels af Propagandakommisionen under Centralkomiteen for Kolonisationsforeningerne sammen med franske kolonisationsforeninger. Her beskrev han kolonisationsprogrammet som et 'kolonialteknisk problem'. Det handlede om enten almindelig kolonisation og derefter en stræben mod stadig flere politiske rettigheder eller først en sikring af de politiske rettigheder og derefter massekolonisation. Det første perspektiv var hans, det andet var som sagt Herzls. Han vendte sig igen imod Østafrikaprogrammet og mente, det var helt urealistisk, at jøder kunne kolonisere andre områder end Palæstina. Vejen frem så han i en fornyelse af kolonisationsforeningerne og deres sammenslutning for at organisere massekolonisationen. Han mente i øvrigt ikke at kolonisationen skulle indskrænke sig til Palæstina, også Syrien burde inddrages.⁷²

Foredraget i Berlin blev gentaget i oktober og november i Hamburg og Breslau (i dag Wrocław), og han udsendte det i 1904 med titlen *Das jüdische Kolonisations-Programm*. Her argumenterer han imod Østafrika-projektet og for massekolonisation. Han skrev bl.a.:

⁷² Politische Revue, *Ost und West* 1903/11/sp. 787-92.

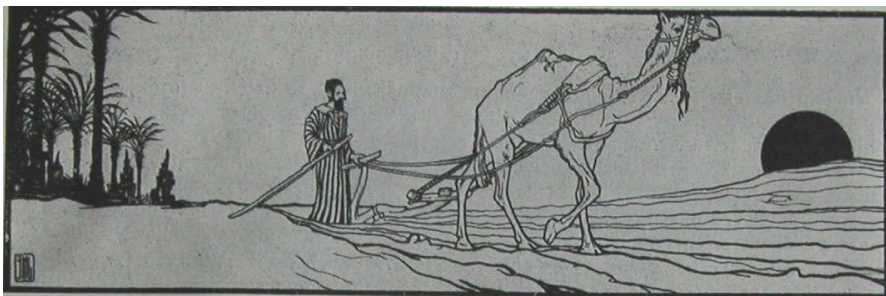
*„Jøderne må forberede sig på dette øjeblik [Palæstinas uafhængighed], dette mål må de til stadighed holde sig for øje, og dets indfrielse må de stadig forsøge at komme nærmere, ikke ved at de vender deres kolonisations- og statsopbyggende indsats mod et andet kontinent, men derimod ved at koncentrere denne mod Palæstina og nabolandene og udfolder den planmæssigt på disse – og kun disse – områder.“*⁷³

I marts 1908 indkaldte Nossig til grundlæggelse af en ny jødisk koloniseringsorganisation, kaldet Allgemeine Jüdische Kolonisations-Organisation (AJKO). Han samlede et bredt udvalg af grupper bag sit projekt, men også fremtrædende zionister som Otto Warburg og Alfred Klee (1875-1943). I september 1908 stod AJKO frem, kort efter det ungtyrkiske parti havde erobret magten i det osmanniske rige. Nossig trak sig fra Aktionskomiteen i ZO og udmeldte sig af organisationen.⁷⁴

Kort efter dannelsen af AJKO rejste Nossig til Konstantinopel for at få kontakt til ungtyrkerne og få deres tilsagn om jødisk emigration til det osmanniske rige, både i Palæstina og andre steder, som fx Mesopotamien. ZO gjorde som Nossig og oprettede ligefrem et kontor i Konstantinopel med Victor Jacobson (1869-1934), den senere leder af ZO's kontor i København, som leder. Her støttede man avisen *Le jeune turc*, som blev redigeret af en tysker ved navn Samy Hochberg. Bladet havde udpræget protyske artikler, noget som

⁷³ Dr. Alfred Nossig: *Das jüdische Kolonisations-Programm*, Berlin 1904, s. 7.

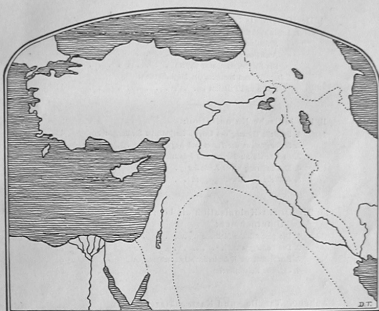
⁷⁴ Alfred Nossig: *Der Zusammenschluss der jüdischen Organisationen und die Allgemeine Jüdische Kolonisations-Organisation* : Referat, erst. in d. Jüd. Konferenz zu Berlin, d. 20. Sept. 1908 Berlin 1908 og *Leitende Ideen der Allgemeinen Jüdischen Kolonisations-Organisation*, Komitee der A. I. K. O., Berlin 1908.



Ackernder Jude in der Kolonie Rischon-le-Zion.
Nach einer Zeichnung von E. M. Lilien.

DER ORIENT

ALS JÜDISCHES SIEDLUNGSGEBIET.



Unter Benutzung unveröffentlichter Mitteilungen von Fachmännern

von Dr. Alfred Nossig.

Zeichnung von E. M. LILJEN.
Zahlreiche Originalaufnahmen und Kartenskizzen.

3. Auflage.

Herausgegeben von der
ALLGEMEINEN JÜDISCHEN KOLONISATIONSGESAMTHEIT
BERLIN W., *Reichsdruckerei 1905*

ZO protesterede imod overfor Jacobson. Set med englændernes øjne blev denne protyske holdning yderligere forstærket af Nossigs politik.⁷⁵ På den 9. zionistkongres i Hamburg i 1909 fordømte Herzls efterfølger som præsident for ZO, David Wolffsohn (1856-1914), Nossig og AJKO.⁷⁶

I 1911 førte Nossig forhandlinger i London med de engelske myndigheder for at opnå tilladelse til jødisk kolonisering syd for den osmannisk-kontrollerede del af Palæstina. Det var området ved Rafah på Sinai, han havde i tankerne. Det skulle ifølge Nossig mindske presset af jødiske immigranter i England.⁷⁷ I denne forbindelse dannede AJKO Orient Colonising Company. I 1914 udsendte AJKO Nossigs pjece *Der Orient als jüdisches Siedlungsgebiet*, hvor han redegjorde for det hidtidige jødiske koloniseringsarbejde, en pjece med fotografier som illustrerede arbejdet i de jødiske kolonier, bl.a. AJKOs egen Kiriath Mosche. Det var en ret teknisk redegørelse, som talte især til de kommercielle interesser, man kunne have i at emigrere.⁷⁸

Udbruddet af første verdenskrig ændrede mange vante forestillinger. Tyskland og Tyrkiet blev bl.a. allierede. Zionisterne skiftede Jacobson ud med Richard Lichtheim (1885–1963) som udsending i Konstantinopel. Lichtheim, som var tysk statsborger, havde en del problemer, fordi tyskerne gav tyrkerne papirer, som viste, at zionisterne havde ført for-

⁷⁵ Leonard Stein: *The Balfour Declaration*, New York 1961, s. 36f.

⁷⁶ *Die Welt* 30.12.1909.

⁷⁷ Shmuel Almog: Alfred Nossig, s. 15.

⁷⁸ Alfred Nossig: *Der Orient als jüdisches Siedlungsgebiet* : Unter Benutzung unveröffentlicher Mitteilungen von Fachmännern. Zeichnung von E. M. Lilien. Herausgegeben von der Allgemeinen Jüdischen Kolonisations-Organisation, Berlin 1914, 34.s.

handlinger med araberne i 1913-14.⁷⁹ Værre var det, da Nossig ankom i august 1915 set ud fra Lichtheims perspektiv.

Inden Nossig tog til Konstantinopel havde han dannet en Vorbereitende Committee zur Regelung der Lage der Juden im Osten, som skulle forberede emigration af jøder fra Østeuropa til Mellemøsten. Han havde været i kontakt med både det tyske og det østrig-ungarske udenrigsministerium og den osmanniske ambassade i Berlin. I januar 1915 havde han tilstillet de tyske myndigheder et 'Denkschrift', hvori han argumenterede for jødevenlige forholdsregler i det besatte Polen. Det ville stemme de amerikanske jøder venligtsindet. Samtidig krævede han fri emigration for jøder til Palæstina, som jo lå i det allierede Tyrkiet. Han mente at en sådan ville være en fordel for østrigske og tyske kommercielle interesser.⁸⁰ I Wien grundlagde Nossig en østrigsk afdeling af Zentral-Hilfskomitee für Palästina og mobiliserede ledende østrigske jøder for sin hjælpekomite. På et møde i Rothschild banken blev der dannet en Vorbereitendes Komitee zur Regelung der Lage der Juden im Osten for Østrig, med Louis von Rothschild som præsident og med mange prominente i komiteen. Mens han var i Østrig var han også i kontakt med det østrig-ungarske udenrigsministerium. Han fik ministeriet til at love, at det på en kommende fredskonference ville stille sig imødekommende overfor jøderne og bl.a. i samarbejde med Den Høje Port (sultanen i Konstantinopel) gå ind for en reguleret jødisk emigration fra Østrig-Ungarn til Tyrkiet. Tidligt i august 1915 kom han til Konstantinopel med en introduktionsskrivelse fra den tyske udenrigsministerium og med adskillige lastvogne fyldt med medicin

⁷⁹ Isaiah Friedman: *Germany, Turkey, and Zionism 1897-1918*, Oxford 1977, s. 260f.

⁸⁰ Frank Golczewski: *Polnisch-jüdische Beziehungen 1881-1922*, Wiesbaden 1981, s. 147.

og lægeartikler som en gave til Røde Halvmåne. Den egentlige hensigt var det imidlertid at overtale sultanen til at arbejde med på Nossigs planer. Han blev modtaget af højtstående embedsmænd og til sidst også af sultanen selv.⁸¹

Den amerikanske ambassadør i Konstantinopel, Henry Morgenthau (1856–1946), fortæller i sine erindringer, at han mødte Nossig to gange på denne rejse. Han skriver, at Nossig var i Tyrkiet for at modarbejde zionisterne (som Morgenthau samarbejdede med), og ”Efter han havde talt med mig nogle få minutter og beskrevet sine jødiske aktiviteter, opdagede jeg hurtigt, at han var en tysk politisk agent.” Anden gang kom Nossig for at overtale Morgenthau til ikke at intervenere til fordel for armenierne. Det ville skade ham i forhold til tyrkerne, og tyskerne vil intet gøre for at hjælpe armenierne. Morgenthau svarede ham ifølge erindringerne, at han ikke kunne finde nogen bedre sag at blive martyr for som jøde end at gøre alt, hvad der stod i hans magt for at redde hundredtusinder af kristne armeniere.⁸²

Nossig vendte tilbage til Berlin og grundlagde her Jüdisches Hilfskommittee Roter Halbmond für Palästina og Deutsch-Israelitisch-Osmannische Union. I slutningen af 1915 og begyndelsen af 1916 vendte han tilbage til Tyrkiet for at få tyrkerne til at godkende vedtægterne for Den Israelitisk-Osmanniske Union og med penge til Røde halvmåne fra tyske jøder. Historien gik den zionistiske presse rundt, og også det i København udgivne *Yidishe folksstime* skrev om sagen:

⁸¹ Isaiah Friedman: The Austro-Hungarian Government and Zionism: 1897-1918, *Jewish Social Studies* 1965/3/s. 155ff.

⁸² Henry Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*, New York 1918, <http://www.hr-action.org/docs/MorgenTC.htm>

”En nyhed er gået gennem hele den jødiske presse, en nyhed som kun kan betegnes med et navn: Dr. Nossigs mirakel. Nyheden består af to dele. Først, at hr. dr. Nossig, som er rejst til Konstantinopel for at give ”Røde halvmåne” en generøs donation på hundred tusind mark, en gave fra tyske jøder, blev modtaget af sultanen, prinser og flere højtstående folk og er blevet dekoreret med medzhidi-ordenen.

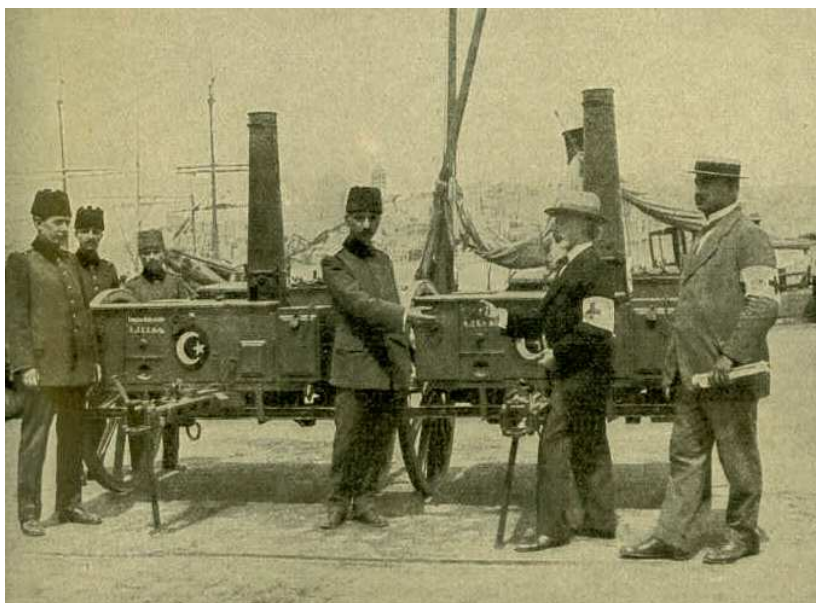
Ingen vil have noget imod denne del af nyheden. Man kan kun være fornøjet med den store ære, som er vist hr. dr. Nossig med ordenen og endnu mere: sige et godt gjort! for det menneskekærlige arbejde til fordel for det internationale, tyrkiske røde ”kors”. Helt sikkert et ædelt arbejde.

Nyheden har imidlertid en anden del. Og den er, ser I, netop foruroligende. Med beskedne, men ganske store bogstaver, trykt i fed, blev det meddelt, at det er lykkedes hr. dr. Nossig at legalisere et selskab i Tyrkiet med statut under navn af ”Osmannisk-jødisk komite.” Ifølge sin statut tillades og muliggøres immigration af russiske jøder til de tyrkiske provinser. Der er distingverede jøder og tyrkere i komiteen.

Den jødiske presse er blevet ganske kold og klar på trods af nyheden. Er det jødiske folks vigtigste politiske mål bare sådan uden videre opnået? Den jødiske presse kender nemlig til hr. Nossigs mirakler.

Det interessante er, at det nye viser sig at være en gammel bekendt: AJKO! AJKO er noget man har glemt og må forklare læserne. AJKO er grundlagt af Nossig som konkurrent til den zionistiske bevægelse. [...]

Hr. dr. Nossig er en mirakelmager. Ligesom rab-bien fra Prag søger han med alle kræfter at indblæse liv i sin golem. Skyer ingen møje, intet middel og ingen – reklame.



Alfred Nossig og Ludwig Stein i Tyrkiet 1916.





Tegning af Nossig fra *Die neue Türkei*.

Men golem'en forbliver livsuduelig og rører sig ikke ud af stedet.”⁸³

En golem er en homunculus, og der er mange historier, ikke mindst indenfor Kabbalah-traditionen, om rabbier, som prøvede at lave en golem, bla. Judah Loew ben Bezalel (kendt som Der Hohe Rabbi Loew og MaHaRaL mi-Prag; ca. 1525–1609).

Nossigs nye besøg var ikke mere succesfuldt end det forrige. Den tyrkiske regering var mere tilbageholdende med at godkende Den Israelitisk-Osmanniske Unions hensigter og mål. I sommeren 1916 måtte han indse, at hans mission var fejlslagen. Alligevel kom han tilbage et halvt år senere, denne gang med et bibliotek som gave til sultanen. Ved den lejlighed blev der taget et af de meget sjældne billeder af Nossig.⁸⁴ Billedteksten lyder: ”Dr. Nossig, leder af det tyrkiske Røde Halvmåne, hilser jødisk-tyske repræsentanter for Røde Kors i Mesopotamien, sommer 1916”, men der må være tale om en fejl: de to med armbind må være Alfred Nossig og en af hans vigtigste støtter, filosofen Ludwig Stein (1859–1930).

I 1916 udkom også Nossigs bog *Die neue Türkei und ihre Führer*. Bogen har både i sit udstyr og i sin stil karakter af en reklametryksag betalt af tyrkerne. På omslaget ser man et fotografi af sultan Mehmed Reschad V, og for hvert kapitel bliver en ny af de tyrkiske ledere introduceret med et officielt foto med autograf og en tekst som lovsynger deres evner og deres politik.⁸⁵

⁸³ A.L.: Naye metoden (h”r d”r Nosig bay der arbeyt), *Yidishe folksstime* 17.12.15.

⁸⁴ <http://www.geocities.com/enver1908/images.html>

⁸⁵ *Die neue Türkei und ihre Führer von Dr. Alfred Nossig*, Halle [1916], 74 s.

Sultanens storvesir Talaat Pasha kom til Berlin i 1918 på vej til Brest-Litovsk-forhandlingerne. Den 5. januar sagde han til Nossig i Berlin, at Tyrkiets holdning til landets jødiske undersåtter var den allerbedste. Den osmanniske regering satte pris på deres udadledige loyalitet. Med hensyn til Palæstina mente Talaat, at indenrigsministeren havde fjernet et antal af de administrative restriktioner. Men så snart, at suveræniteten over Palæstina vendte tilbage til Sultanen, ville regeringen regulere situationen til den jødiske befolknings fulde tilfredshed. Det fik Nossig til at foreslå en genoplivning af den slumrende Israelitisk-Osmanniske Union. Talaat henviste ham til at samarbejde med den tyrkiske politiker og embedsmand Emmanuel Carasso (1862-1934), men inden Talaat rejste videre instruerede han Carasso om, at skulle komiteen genoplives, skulle zionisterne være med i den. Inden Carasso og Nossig nåede langt, var Talaat tilbage, og både han og Carasso talte imødekomme om et kommende jødisk center i Palæstina, der var bare problemet med, hvad araberne ville sige.⁸⁶

Inden for det jødiske samfund var der mange modsætninger, ikke mindst mellem zionisterne og den ortodokse organisation Agudas Jisroel. Men i januar 1918 holdt Agudas Jisroel en kongres, som åbnede muligheder for en mere fleksibel taktik og som skabte muligheder for skabelsen af Vereinigung jüdischer Organisationen Deutschlands (VJOD) med forbindelse også til de østrigsk-jødiske organisationer. I marts 1918 gjorde Nossig det østrigske udenrigsministerium opmærksom på den nye politik i forhold til jøderne, som den tyrkiske regering havde åbnet for. Nossig foreslog, at hvis Østrig-Ungarn, Tyskland og Bulgarien i fællesskab eller blot samtidig

⁸⁶ Isaiah Friedman: *Germany, Turkey, and Zionism 1897-1918*, s. 386ff. og same: *The Austro-Hungarian Government and Zionism: 1897-1918 II*, *Jewish Social Studies* 1965/4/s. 236f.

støttede Talaat overfor sultanen, ville politikken have flere chancer. Han foreslog også, at den østrigske kejser skulle støtte jødernes bosætning i Palæstina. Et par måneder senere blev overrabbineren af Wien, H.P. Chajes modtaget i audiens hos den østrigske kejser Karl, hvilket givet hang sammen med Nossigs intervention. Også Tyrkiets allieredes henvendelse til sultanen kan have været inspireret af Nossigs henvendelse. Det tyske udenrigsministerium foreslog nu, at VJOD skulle forhandle direkte med Tyrkiet. Det førte til, at en jødisk delegation, ledet af zionisten Victor Jacobson tog til Konstantinopel for at forhandle med regeringen. I juni sagde storvesiren til Jacobson, at han så ”jøderne som en magt”, og at han håbede, de ikke ville modarbejde det osmanniske rige. Han lovede at ville gøre alt for at huse jøderne på trods af situationen og det arabiske oprør.⁸⁷

Der var også et andet problem, og det var, at Tyrkiet ikke fik suveræniteten over Palæstina tilbage. Den beholdt England, som havde erobret området i slutningen af 1917, og som i november havde udsendt en erklæring, ’Balfour deklARATIONEN’, om at den engelske regering så med velvilje på etableringen af et jødisk hjemland i Palæstina, dog uden at det forulempede arabernes rettigheder. Kortene var spillet ud af Nossigs hænder, og AJKO blev opløst i 1920.

Forhandler i Polen 1920

Fra 1917-20 var der flere voldsomme udbrud af antisemitisme i Polen. I begyndelsen var det almindeligt i den polske antisemitisme at identificere jøderne med tyskerne. Siden var identifikationen med bolsjevikkerne den almindelige form. Offentliggørelsen af *Zions vises protokoller* på polsk i 1920 introducere-

⁸⁷ Isaiah Friedman: The Austro-Hungarian Government II, s. 238ff.

rede tillige ideen om, at jøderne ville erobre verdensherredømmet.

Den kendte pianist Jan Ignacy Paderewski havde spillet en vigtig rolle som ambassadør for den tanke, at Polen skulle have sin selvstændighed fra Rusland. Han var det uafhængige Polens tredje statsminister i 1919. Nossig og Paderewski havde som sagt tidligere skrevet en opera sammen, og det må have været deres venskab, der gjorde, at Nossig i foråret 1920 blev inviteret til Warszawa for at forhandle med jøder og polakker om en fælles fremtid. Jøderne, som udgjorde en meget stor minoritet i det nye Polen,⁸⁸ ønskede en beskyttelse mod antisemitismen og en vis autonomi i kulturel henseende. Et af de første tiltag i det nye Polen havde været at erklære søndag for national hviledag. Det betød, at jøder, som holdt shabes om lørdagen, ikke ville kunne få arbejde hos kristne arbejdsgivere, da de jo så kun kunne arbejde 5 dage om ugen.

Nossig opholdt sig i Warszawa fra februar til juli 1920.⁸⁹ Hans position var fra starten kompliceret. Jøderne var delt i 6 partier: Bund, Poale zion, ortodokse, zionister, Mizrachi og folkister (Jødiske Folkeparti). Det lykkedes ham af forene de 4 sidstnævnte partier i en 'Interparteiliche jüdische Komitee'. De to arbejderpartier ville ikke deltage. Det blev så de borgerlige partier, som forhandlede med regeringen. Den Interpartilige Jødiske Komite konstituerede sig i marts 1920 med repræsentanter fra de ortodokse, zionisterne, Mizrachi og

⁸⁸ Ifølge folketællingen 1931 var der 3.130.581 jøder i Polen, ca. 10%.

⁸⁹ Se fremstillingen hos Frank Golczewski: *Polnisch-jüdische Beziehungen 1881-1922*, Wiesbaden 1981, s. 309ff og hos Ezra Mendelsohn: *Zionism in Poland. The Formative Years, 1915-1926*, New Haven 1981, s. 133ff. og Alfred Nossig: *Polen und Juden : Die polnisch-jüdische Verständigung, Zur Regelung der Judenfrage in Polen*. Mit einem Vorwort von Davis Erdtracht, Wien-Berlin-Warschau-London-New York u.å. [1921], Interterritorialer Verlag "Renaissance" (,Wiedergeburt'), s. VII.

Folkepartiet, og med Nossig som formand. Komiteens program var: 1. Bekæmpelse af den antijødiske bevægelse; regeringen måtte skride ind overfor den. 2. Første økonomisk-administrative krav: Revision af de seneste love, herunder søndagsloven og loven om registrering af udlændinge. 3. Omfattende økonomiske og administrative reformer: opbygning af økonomien, planmæssig emigration af jøder, reorganisering af de jødiske menigheder på demokratisk grundlag. 4. Politiske og kulturelle krav: valgreform, som ville give jøderne bedre repræsentation, adgang for jøder til offentlige skoler og subventionering af de jødiske skoler. I juni 1920 åbnede statsminister Stanisław Grabski (1871-1949) forhandlingerne, men det gik trægt.⁹⁰ Det polske socialistparti PPS var det eneste polske parti som officielt gik imod antisemitismen. Fx udsendte det polske episkopat et brev til alle biskopper i verden med følgende passus, citeret i Nossigs pjece:

”Bolsjevismen går i sandhed efter at erobre verden. Den race, som leder den, har tidligere sat sig på verdens guld og banker. I dag, drevet af den urgamle imperialistiske trang, som flyder i deres årer, er de i gang med den endegyldige underkuelse af folkene under herredømmets åg. Alt andet af det som de siger, folk, arbejder, frihed er kun masker, der skal skjule deres egentlige mål.”

I løbet af 1921 blev det klart, at regeringen ikke havde nogen ønsker om grundlæggende ændringer. Nossig udgav en pjece, hvor han fremlagde sin udgave af forløbet. Pjecen sluttede med

⁹⁰ *American Jewish Year Book* 5682 [1921-1922], Philadelphia 1921, skriver s. 192 at der er tre konferencer mellem regeringen og Nossigs komite, og at det ender med at Grabski lover, at regeringen vil udsende en fordømmelse af pogromerne.

håbet om en indre jødisk reform, hvor de forskellige partier og grupper sluttede sig sammen i en fællesrepræsentation. Hertil at man vandt de tabte jødiske grupper (de assimilerede) tilbage til en rejudaiseringsproces, og at man stimulerede emigrationen. Jøderne havde været delvis modvillige overfor Nossig og mistede efterhånden tiltroen til ham. Som det jødiske medlem af Sejmen, det polske parlament, Rosenblatt, udtalte i juni 1923: "Det er meget uklart, hvem der kaldte hr. Nossig til Warszawa, på hvis initiativ han påtog sig arbejdet, og hvem der betalte udgifterne ved hans besøg."⁹¹

Genfødsel

Nossigs pjece om sit forhandlingsforsøg i Polen udkom på 'Interterritorialer Verlag 'Renaissance' ('Wiedergeburt')'. Det ejedes af Davis Erdtracht, som også havde skrevet et lobhudlende forord. Forlaget havde hjemme i Wien og havde en forkærlighed for zionisme; det var ikke mindst den jødiske genfødsel, som betænkes i forlagets navn.⁹² Det var også Erdtracht der udgav Nossigs næste pjece: *Richtlinien für ein Programm des Weltsozialismus. Neunzig Thesen*.⁹³ Hensigten var en syntetisk socialisme, som hvilede på revisionismen (især når det drejede sig om Marx' værditeori) og som overskred kommunismen og reformismen. Nationalstaterne skulle slå sig sammen i et verdenssamfund og frembringe socialstaten, hvor ingen ville lide nød og alle få efter deres indsats.

⁹¹ Frank Golczewski, s. 311.

⁹² http://www.stadtbibliothek.wien.at/cgi-ma09/embed-wo.pl?lang=-de&l=3&doc=http://www.stadtbibliothek.wien.at/themen/verlag_1/erste_republik/renaissance-de.htm

⁹³ Dr. Alfred Nossig: *Richtlinien für ein Programm des Weltsozialismus. Neunzig Thesen*, Interterritorialer Verlag "Wiedergeburt", Wien-Berlin-Warschau- London- New York, 1921, 32 s.

På samme forlag udkom også pjecen *Bolschewismus und Juden* fra samme år.⁹⁴ Den indeholdt to bidrag om spørgsmålet vedrørende jøder og bolsjevikker. Det var en udbredt retorisk figur i Vesteuropa at pege på, at både Trotskij, Radek og Kamenev var jøder, og at bolsjevismen derfor var jødisk. I Nossigs bidrag skrev han, at både de som siger, at alle bolsjevikker er jøder og alle de, som siger, at jøder intet har at gøre med bolsjevismen, tager fejl. Han mente, at de russiske jøder, som sluttede sig til bolsjevismen, stod jødedommen meget fjernt. Og hvis jøderne stod så centralt, som man sagde, hvordan forklarede man da Tjekaens massebord på jøder? Han mente, at opfattelsen var kommet fra *Zions Viser Protokoller*.

Det var også Erdtracht, som udgav Nossigs to sidste bøger *Zionismus und Judenheit : Krisis u. Lösung* og *Integrales Judentum*, begge fra 1922.⁹⁵ Her byggede han videre på sin særlige udgave af en biologisk funderet zionisme og på sin 'syntetiske socialisme'. I *Zionismus und Judenheit* argumenterede han for nødvendigheden af enhed blandt jøder og afslutning på de interne kampe. Der skulle opbygges en slags jødisk enhedsfront af zionister og ikke-zionister, og den jødiske nationalisme, som ville blive i Europa skulle stoppes, og i stedet skulle man fremme en religiøs-national bevidsthed. I stedet

⁹⁴ *Bolschewismus und Juden* von Alfred Nossig, F[edor] I[zmajlovič] Roditschew, Hrsg.: Davis Erdtracht [1. F.J. Roditschew (Petersburg): Bolschewismus und Juden, 1-18; 2. Dr. Alfred Nossig (Berlin): Die Beteiligung der Juden am Bolschewismus, 19-38], Wien - Berlin - New York "Renaissance" [1921], 38 s. Pjecen udkom også på polsk: *Bolszewizm a żydostwo*, Warschau ; Lemberg ; Wien ; New York : "Renaissance", 1923, 26 s.

⁹⁵ Alfred Nossig: *Zionismus und Judenheit : Krisis u. Lösung*, Berlin ; Wien ; New York : Interterritorialer Verl. "Renaissance", 1922, 76 s.; Alfred Nossig: *Integrales Judentum : Vom integralen Programm d. jüd. Bewegung ; Der Wiederaufbau Palästinas ; Sozialismus und Mosaismus*, Wien ; Berlin ; New York : Interterrit. Verlag "Renaissance"; [Leipzig] 1922, 80 s.

for at fokusere på en jødisk stat, skulle man fokusere på emigration til Palæstina, og så skulle man opnå varig fred med araberne. Den integrale jødedom udgør på denne måde en samkomponering af alle de vigtigste elementer i hans hidtidige forfatterskab. I *Integrales Judentum* skrev Nossig bl.a.:

„Først nyere forskere vover at henvise til den for tidligere generationer så ubekvemme kendsgerning: halvjødedommen er så udbredt, så det næsten må betragtes som kendetegnet for kulturfolkene [...] En eneste dråbe blod har indflydelse på hele familjers fysiognomi gennem mange generationer. Den bevirker en opflamning af hjerneganglierne og imprægnerer disse generationer mangefold med den jødiske trang til at udvikle den sociale retfærdighed, til folkenes nærmere sig til hinanden.“

Dette citat blev brugt af den amerikanske klassiske filolog og ærkeracist Revilo P. Oliver (1908-94). Fra ham har det - især indskrænket til sætningen med en dråbe jødisk blod - bredt sig til verdens mange racistiske og fascistiske hjemmesider. Her har man ved hjælp af Nossig argumentet for, at jøderne vil udrydde alle andre racer, og det er en jøde selv, som har sagt det!

Europa- og fredspolitik

I skuffelse over Folkeforbundets stækkede muligheder udstedte Nossig i begyndelsen af tyverne ideen om et Europäisch-Friedensbund, som på grundlag af nært samarbejde mellem Tyskland, Frankrig, England og Polen skulle fungere som et tillæg til Folkeforbundet, og som gennem bestemmelser til sikring af den territoriale uantastbarhed skulle føre til fuldstændigt krigsforbud og indretning af et militært eksekutivorgan. I Fredsforbundets tidlige fase arbejdede han sammen med ven-

streliberale politikere i de nævnte lande.⁹⁶ Nossig stod fra 1924 i kontakt med Auswärtiges Amt og dets særlige afdeling ”Völkerbund”. Især var det ministersekretær Bernhard W. von Bülow, men også andre. Her var man ikke afvisende, men accepterede heller ikke uden videre Nossigs ideer. Bl.a. anfægtede man, at Sovjetunionen ikke var med i Fredsforbundet. På dette tidspunkt allierede Nossig sig med den tyske, venstreliberale politiker Wilhelm Heile (1881-1969). Der fandtes faktisk to forskellige ’Europa-bevægelser’, Nossig-Heiles Fredsforbund og Coudehouves paneuropæiske bevægelse, grundlagt i 1924.⁹⁷

Nossig udfoldede en omfattende aktivitet for at få dannet grupper i Frankrig og i England. Han tog forbindelse til fremstående forretningsfolk og politikere for at fremme sit projekt. I 1925 fik han bl.a. den franske venstrerepublikanske politiker Paul Painlevé (1863-1933)⁹⁸ med i en fransk komite sammen med François Marsal (1874-1958) og Louis Loucheur (1872-1931).

Konkurrencen mellem Nossigs bevægelse og Coudehoves handlede dels om, hvem der skulle være leder, men også om holdningen til Sovjetunionen. Coudehove var militant anti-sovjetisk. Det førte til en afgrænsningskrig, hvori den tyske komite i Nossigs bevægelse skiftede navn til Komite für europäische Zusammenarbeit. Kampen handlede om anerkendelse og støtte fra Auswärtiges Amt, om at vinde par-

⁹⁶ Se Karl Holl: Europapolitik im Vorfeld der deutschen Regierungspolitik. Zur Tätigkeit proeuropäischer Organisationen in der Weimarer Republik, *Historische Zeitschrift*, 1974/1/s. 33-94.

⁹⁷ Richard Nicolaus Graf Coudehove-Kalergi (1894-1972), østrigsk politiker.

⁹⁸ Jean-Michel Guieu: Paul Painlevé et la paix (1919-1933), http://jmguieu.free.fr/Recherches/Articles_PDF/GUIEU-PAINLEVE_et_la_paix.doc.pdf

lamentarisk støtte, om at vinde støtte fra erhvervslivet og om at udbrede sin bevægelse til England, Frankrig og Polen.

I Auswärtiges Amt var man også splittet på grund af bedømmelsen af de to ledere. Mens Nossig opfattedes som ”fantast”, opfattedes Coudenhove som ”autokratisk”. Man hæftede sig især ved, at Nossig uafsladelig opfandt nye uigennemfærlige projekter, som han med lige stor ildhu søsatte for at se dem kuldsejle. Ikke desto mindre understøttede man i flere omgange Nossig og hans bevægelse med ganske store beløb.

Nossig blev af flere forskellige grunde marginaliseret og til sidst afsat som leder af sin bevægelse. Det skyldtes dels rivalitet mellem ham og Heile. Men også at embedsmændene i udenrigsministeriet i Berlin – sikkert under påvirkning fra erhvervsfolk – anså det for uhensigtsmæssigt at have en ”polsk jøde” og ”zionist” som leder. Hertil kom anklager for urimeligt pengeforbrug. I løbet af 1927 blev han langsomt, men sikkert skubbet ud af organisationen. Det førte bl.a. også til, at den franske komite gik sine egne veje.⁹⁹

I 1929 tog Nossig initiativet til eller var med til at tage det til Jüdischer Friedensbund, som eksisterede frem til 1933. Den officielle leder af bevægelsen var direktøren for Deutsche Bank Oskar Wassermann (1869-1934) og blandt de øverste ledere var udover Nossig selv også Albert Einstein (1879-1955), berliner rabbineren Leo Baeck (1873-1956), Ernestine Eschelbacher, enke efter en kendt rabbi, advokaten Alfred Klee, Alfred Goldschmidt, en af lederne af den jødiske

⁹⁹ Jean-Michel Guieu: Le Comité fédéral de Coopération européenne : L'action méconnue d'une organisation internationale privée en faveur de l'union de l'Europe dans les années trente (1928-1940), http://jmguieu.free.fr/Recherches/Articles_PDF/GUIEU-Comite%20federal.pdf

loge B'nai B'rith, Wilhelm Kleemann, direktør for Dredsner Bank og historikeren Ismar Elbogen (1874-1943).¹⁰⁰

Jüdischer Friedensbund udfoldede et stort arbejde for at udbrede budskabet, at jødedom frem for noget betyder fred mellem folkene og mellem religionerne. Organisationen fik tilslutning fra mange andre jødiske organisationer. Nossig udviklede bl.a. organisationens ide i prospektet til en bog, han ville skrive, *Judentum und Weltfriede* i 1930. Her fremhævede han, at det jødiske folk som det første prædikede 'fredsideen' og hævdede, at et bud om fred var blevet overleveret gennem jødedommen. Han så en parallel mellem *Biblens* stræben mod fuldkommenhed og den moderne stræben mod fred. Året efter argumenterede han for, at oprindelig var den religiøse socialisme pacifistisk, men at den havde degenereret til militarisme under marxismen. Opgaven var således at få socialister tilbage til pacifismen.

Nossig var leder af organisationens Arbeitsausschuß, og den som leverede det største arbejde. Ikke desto mindre gav han udtryk for, at han som *polak* var ringere agtet end de tyske medlemmer af ledelsen. Han følte sig talt ned til. Således af Alfred Goldschmidt, som på vegne af B'nai B'rith afslog at udgive hans bog *Judentum und Weltfriede*.

På grund af den politiske udvikling stoppede organisationens arbejde reelt i 1932. I juni 1933 udvekslede Nossig og Goldschmidt breve om at emigrere. Nossig ville rejse til Schweiz. I august 1933 opløste Oskar Wassermann organisationen.

¹⁰⁰ Virginia Iris Holmes: Integrating Diversity, Reconciling Contradiction: The *Jüdischer Friedensbund* in Late Weimar Germany, *Leo Baeck Institute Year Book* 2002/s. 175-194.

I 1933 prøvede Nossig at skabe en økumenisk fredsbevægelse med hovedsæde i Schweiz, men fik ingen opbakning til ideen.¹⁰¹

Berlin-Warszawa

Der er meget, vi ikke ved om Nossig. Fx ved vi meget lidt om hans familie. Shmuel Almog skriver, at han var gift med Felicja Nossig,¹⁰² en oplysning som går igen flere steder (fx hos Zylberberg) og som spiller en vigtig rolle i Simckes' drama om Nossig (se senere). Men Felicja Nossig er ifølge *Polski Słownik Biograficzny* Alfred Nossigs ældre søster (1855-1939). Og opslaget sammesteds om Alfred Nossig omtaler slet ingen familjerelationer.

Felicja Nossig var uddannet lærer på et kvinde-seminar. I 1880 blev hun gift med en bankmand ved navn Izidor Próchnik. Hun forlod ham imidlertid efter kort tid pga hans konservatisme, men blev først skilt fra ham i 1897. Gennem sin bror kom hun ind i socialistiske kredse og blev en af de mest fremtrædende polske kvindesagskvinder. Hun boede en overgang sammen med den polske socialdemokratiske leder, Ignacy Ewaryst Daszynski, som anføres som far til hendes barn Adam Próchnik, som blev en fremtrædende polsk venstresocialist.

Hun bidrog til *Die neue Zeit*, i begyndelsen under navnet Felicie Nossig-Próchnik,¹⁰³ men siden under navnet men siden under navnet Felicie Nossig.¹⁰⁴ I 1898 skrev hun

¹⁰¹ *Polski Słownik Biograficzny*, bd. 28, Wrocław 1985, artiklen Nossig, Alfred.

¹⁰² Shmuel Almog: Alfred Nossig, s. 5 med henvisning til Ruben Brainin: Alfred Nossig, *Yidisher folkskalender*, Lemberg 1901/2, s. 80.

¹⁰³ Jvnf. Også brev til Eduard Bernstein 4/9 1897, Eduard Bernsteins arkiv, IISG, Amsterdam.

¹⁰⁴ Dr. Felicie Nossig-Prochnik: Die Dekadenz und ein Nichtdekadent, *Die neue Zeit* 1897-98/18/s. 564-69; do: Die soziale Frage auf der französischen

disputats i Bern med titlen *Zur sociologischen Methodenlehre, mit besonderer Rücksicht auf Herbert Spencer* (Berlin 1900). Hun har også skrevet artiklen *Ekonomiczna strona kwestyi kobiecej*. Det er Robert E. Blobaum, som i en note til artiklen 'The "Woman Question" in Russian Poland, 1900-1914' skriver:

"Den socialistisk-feministiske debat om den socio-økonomiske side af "kvinde spørgsmålet" blev træffende skildret i en artikel fra 1903 af Felicja Nossig, en af de førende socialistiske kommentatorer i østrigsk Polen om kvindespørgsmål, beregnet for den nybrydende antologi *Głos kobiet w kwestyi kobiecej* redigeret af Turzyna and Bujwidowa. Selvom redaktørerne altså trykte Nossigs artikel var det den eneste i bogen som blev fulgt af en længere afstandtagende polemik; se Dr. Felicja Nossig, "Ekonomiczna strona kwestyi kobiecej," 91-113, followed by the editors' "note," 113-120."¹⁰⁵

I 1900 deltog hun og Rosa Luxemburg som de to eneste kvinder i det polske socialdemokratis delegation til den internationale socialistkongres. I 1903 skrev hun pjecen *Emancypacja kobiet* [Kvindens frigørelse] og 1906 *Kobieta i Mężczyzna. Studium psychologiczne podług dzieła Weininger* pt. Ge-

Bühne *Die neue Zeit* 97-98/20/s. 625-29; do: Die Ehefrage in der neuesten französischen Literatur *Die neue Zeit* 97-98/47/s. 654-61; Dr. Felicie Nossig: Pariser Theater, *Die neue Zeit* 99-00/24/s. 760-65; Do: Pariser Theater (Schluß), *Die neue Zeit* 99-00/25/s. 790-94; Do: Pariser Weltausstellung 1900, *Die neue Zeit* 99-00/40/s. 400-405; Do: Pariser Theater *Die neue Zeit* 00-01/44/s. 555-60.

¹⁰⁵ Robert E. Blobaum: The "Woman Question" in Russian Poland, 1900-1914, *Journal of Social History* 2002/4/s. 799-824.

schlecht und Charakter [Kvinden og manden. Psykologisk studie efter Weiningers *Geschlecht und Charakter*].¹⁰⁶

Fra 1898-1900 boede hun sammen med broren i Paris. Alfred Nossig flyttede derefter til Berlin, og hun flyttede tilbage til Łwów. Hun levede de følgende år som enlig mor med sin søn og ernærede sig som skribent (især om kvindespørgsmål), oversætter¹⁰⁷ og som bestyrer af et legebibliotek. I et brev fra 1913 til Eduard Bernstein skrev hun, at hun gerne vil nyoversætte *Kapitalen* til polsk sammen med Salomea Perlmutter (1865-1936).¹⁰⁸ Hun døde under Warszawas belejring, og da hun skulle begravnes, blev kisten ramt af en tysk granat.

Et andet stort spørgsmål, som blæser i vinden er, hvad Alfred Nossig levede af. Det ser ud som om journalistisk arbejde var det økonomiske grundlag for hans liv. Således skriver *Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950* i bd. VII, at han 1889-1905 var udlandskorrespondent for *Gazeta Łwowska*. Sammesteds står der, at han ”trådte i forbindelse med” det stærkt højreorienterede *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*. Flere kilder nævner, at han senere var knyttet til avisen *Berliner Lokal-Anzeiger*, som omkring århundredskiftet var Berlins største avis med et oplag på 167.000. Også *Berliner Tageblatt*, *Börsen-Courrier* og *Kurier Warszawski* har han arbejdet for. Endelig nævner flere kilder ham som en art free-

¹⁰⁶ <http://historia.kobiet.w.interia.pl/chro/chro-xx1.htm>

¹⁰⁷ Margarete Böhme: *Pamiętnik kobiety upadłej : wydany po jej śmierci*; przeł. z niem. Felicja Nossig, Berlin 1906 og Celestin Bougle: *Demokracja wobec wiedzy*; Łwów 1907, Selma Lagerlöf: *Jerozolima*, Warszawa 1908, Josef Conrad: *Prowokator*, Łwów 1920 og Upton Sinclair: *Dżym Higgins*, Łwów 1922.

¹⁰⁸ Felicji Nossig til Eduard Bernstein 20.V.1913, Eduard Bernsteins arkiv, IISG, Amsterdam.

lance politiker, og i hvert fald i tyverne ser det ud til, at det tyske udenrigsministerium har understøttet ham økonomisk.

I marts 1934 forlod Nossig Berlin og flyttede tilbage til sin fødeby Łwów. Her prøvede han at rejse penge til at få rejst sin store skulptur-gruppe *Det hellige bjerg* på et bjerg i Palæstina, men det lykkedes ikke. Herefter slog han sig ned i Prag. Shmuel Almog skriver, at han tog sine skulpturer med sig. Han fik tilbudt ophold i Palæstina, men insisterede på at tage sine skulpturer med sig dertil, hvorfor han måtte blive i Europa. Skulpturerne endte i det jødiske samfunds arkiv i Warszawa, skriver Hillel Seidman i sin dagbog.¹⁰⁹

Zionisten Josef Fraenkel besøgte Nossig mens han boede i Prag og skrev om besøget: ”Jeg husker klart, hvordan jeg så ham, omgivet af en billedhuggers ting. En tysk sygeplejerske tog sig af ham.” Fraenkel kunne ikke tro, at denne gamle og senile mand, han her så, var i stand til senere at blive agent.¹¹⁰

Warszawa 1939-43

Tyskerne besatte Warszawa i september 1939, og i oktober dukkede Nossig op. Den jødiske skuespiller Jonas Turkov fortæller, at lederen af den amerikansk-jødiske hjælpeorganisation Joint Distribution Committee kom med en gammel mand til det jødiske velfærds-kontor. Han fortalte, at ’professor Nossig’ var en tysk immigrant, hvis store fortjenester i fortiden gjorde, at

¹⁰⁹ Hilel Zaydman: פון וואַרשעווער געטא, *Tog-bukh fun varshever geto*, Buenos Ayres : Tsentral-Farband fun Poylishe Yidn in Argentine un Nyu-York : Federatsye fun Poylishe Yidn in Amerike, 1947, Dos poylishe yidntum bd. 15; / Hillel Seidman : *The Warsaw Ghetto diaries*; overs. Yosef Israel, New York 1997.

¹¹⁰ Almog: Alfred Nossig, s. 22 med henvisning til et brev fra Fraenkel af 23.8.66, som ligger i det zionistiske arkiv (CZA) i Jerusalem.

han fortjente en månedlig pension. Nossig kom nogle få gange for at få sine penge.¹¹¹

Michael Zylberberg (1906-71), som var aktiv i modstandsbevægelsen i Warszawas ghetto skriver om den første tid, at det, at en så kendt person som Alfred Nossig ankom, blev med det samme bemærket af jøderne i byen. Nossig var da 75 år gammel. I de første måneder talte man meget om emigration af europæiske, særlig polske jøder. Madagascar var tyskerne ide, men siden blev et område omkring Lublin nævnt. Nossig var meget aktiv på dette område og udarbejdede et program for emigrationen. Han blev valgt som formand for Judenrats emigrationskomite ”naturligvis med i enighed med de tyske myndigheder.” Judenrat var den interne ledelse, som tyskerne overalt oprettede som ansvarlige for jødiske områder i Polen, siden også for transporter til tilintetgørelsen. Nossig blev betragtet med mistro af jøderne fra begyndelsen, hvilket bidrog til komiteens mangel på resultater.¹¹² Den polske historiker Emanuel Ringelblum (1900-44), som boede i ghettoen, og som samlede dokumenter om dens historie, skrev i sin dagbog den 25. september 1939¹¹³:

”I dag mødtes embedsmændene Stein, Schachna, Schwartz og Appelbaum for at diskutere Nossigs invitation til et emigrati-

¹¹¹ Jonas Turkov: כורבן וואַרשע. אַזוי איז עס געווען. *Azoy iz es geven. Khurban Varshe*, Buenos Aires: Zentral-Verband fun poylishn yidn in Argentinien, 1948, s. 57.

¹¹² Michael Zylberberg: The Trial of Alfred Nossig. Traitor or Victim, *Wiener Library bulletin* 1969/2-3/s. 43. Zylberberg skrev også *A Warsaw diary 1939-1945*, London 1969.

¹¹³ Ringelblums optegnelser blev udgivet i כְּסוּבִּים מִפֶּן גֶּטוֹ / *Ksovim fun geto*, 2 bd., Varshe : Yidish Bukh 1961–63, s. 48f.; *Notes from the Warsaw Ghetto*, udg. og overs. af J. Sloan, 1958. Om Ringelblum, se: Mark Beyer: *Emanuel Ringelblum : historian of the Warsaw ghetto*, New York 2001.

onsmøde. Nogle var af den opfattelse at han skulle overvåges tæt af gode folk, og at der skulle søges kontakt med folk i udlandet i forbindelse med Evian Komiteen [som tog sig af flygtningespørgsmål]. Det blev besluttet at nogle få blev valgt til at kontakte Nossig.”

Ideen om at man kunne emigrere blev abrupt slukket, da enhver emigration for jøder fra 'Generalguvernementet' blev forbudt den 23. november 1940.

Adam Czerniakow (1880-1942), ingeniør og formand for jøderådet i Warszawa, kaldte Nossig for en "Tausendkünstler" i sin dagbog den 17. oktober.¹¹⁴ Den 9. december 1939 skrev han: "Jeg blev beordret til at acceptere dr. Nossig som medlem af staben." Den 11. december skrev han, at Nossig, som havde fået sin løn for en måned på forskud to dage før, ikke var mødt på arbejde dagen før. "Han ser ikke ud til at blive nogen trøst for os." Senere blev Nossig leder af Judenrats afdeling for kultur og kunst. Den 11. april 1940 skrev Czerniakow: "Nossig bliver ved med at skrive unødvendige breve til myndighederne. Jeg irettesatte ham." Den 17. maj 1940 skrev han: "Nossig er blev smidt ud fra Transferstelle af den tyske embedsmand Josef Steyert. Nossig klagede til rette vedkommende og reaktionen kom i dag."

Senere blev Nossig leder af Judenrats afdeling for Kunst og kultur. Ved det indledende møde holdt han en tale, hvor han bl.a. sagde: "Kunst betyder renlighed og vi må vise

¹¹⁴ *The Warsaw diary of Adam Czerniakow : prelude to doom*, edited by Raul Hilberg, Stanislaw Staron, and Josef Kermisz, translated by Stanislaw Staron and the staff of Yad Vashem, 1979.

kultur i gaderne, så de er rene, så vi ikke behøve at skamme os overfor vores tyske besøgende.”¹¹⁵

Fra den første aktivitet til der kastes afgørende mistanke på Nossig, går der næsten tre år. Vi ved ikke, hvad han konkret laver i disse år. Hvis det er rigtigt, som Josef Fraenkel fortalte, at Nossig var senil allerede før 1939, er det jo også et spørgsmål, hvad han har kunnet udrette. Flere af overleverne fra ghettoen beskriver ham som lidt gådefuld og sinitster. Men i Czerniakows dagbogsoptegnelser bliver han nærmest beskrevet som et irritationsmoment, ikke som en fare. På den anden side er der næppe tvivl om, at Nossig havde kontakt til tyskerne. Bernard Mark citerer SS-obersturmführer Franz Konrad for at have sagt: ”Han stillede sig i ghettoen til rådighed for tyskerne.”¹¹⁶ Men hvad tyskerne fik ud af det, vides ikke. Ifølge Itzhack Cukierman (1915-81), som var leder af ŻOB/YKO (Żydowska Organizacja Bojowa, יידישע קאמפ ארגאניזאציע, Den Jødiske Kamporganisation), fandt de i Nossigs lomme, da han blev arresteret en 6-siders rapport til Gestapo om den jødiske opstand i januar 1943 (som tilføjede tyskerne et nederlag), hvori Nossig kalder ŻOB/YKO for banditter og røvere.¹¹⁷ Medlemmer af Bund, den stærkeste del af ŻOB/YKO, siger at man ved en ransagning af Nossigs lejlighed fandt et identitetskort, som viste, at han havde arbejdet for Gestapo siden 1933.¹¹⁸ En ansat i Judenrat skriver, at Nossig vurderede

¹¹⁵ Turkov: כורבן וואַרשע. עס געווען. אַזוי איז עס געווען. *Azoy iz es geven. Khurban Varshe*, s. 231.

¹¹⁶ Bernard Mark: *Der Aufstand im Warschauer Ghetto. Entstehung und Verlauf*, Berlin 1957, s. 191.

¹¹⁷ Brev fra Itzhack Cukierman til Michael Zylberberg, formentlig fra 1969, se Michael Zylberberg : *The Trial of Alfred Nossig*, s. 44.

¹¹⁸ Bernard Goldstein: *The stars bear witness*, overs. Leonard Shatzkin, New York 1950, s. 178; originaltitel: *פינף יאָר אין וואַרשאווער געטאָ* / *Finf yor in var-*

for Gestapo, om indbyggerne i ghettoen troede rygterne om masse mord.¹¹⁹ Bernard Mark mener, at Nossig havde været tysk agent siden 1913,¹²⁰ en oplysning, *Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950* gentager med Mark som kilde. Mark dokumenterer ikke sin påstand.

Den polske professor Jakub Gutenbaum var 14 år, da han under krigen ernærede sin familie ved at sælge cigaretter enkeltvis til folk i ghettoen. Han købte dem i pakker af folk, som vendte tilbage om aftenen fra den ariske side. Han stod i en port til Muranowska 44. Her fik han kontakt til en gruppe af ŻOB/ YKO, ledet af Lutek Rotblat, som havde hovedkvarter netop i Muranowska 44. Den tilhørte Akiba-organisationen, en konservativ nationalistisk organisation.

”Jeg udførte forskellige opgaver for dem. Særlig skulle jeg signalere, hvis mistænkelige personer nærmede sig, når gruppen holdt møde. En dag blev jeg kontaktet af en mand med besked fra Lutek, som bad mig holde øje med Alfred Nossig, som boede i et nabohus. Jeg vidste ikke hvad det handlede om indtil den dag, hvor Nossig blev dræbt som Gestapo-agent.”¹²¹

ŻOB/YKO havde allerede i oktober 1942 gennemført sin første likvidering af stikkere i ghettoen. Den 21. februar 1943 skød man 5 stikkere. Den 22. februar 1943 arresterede man Nossig. Der blev foranstaltet en hemmelig retssag mod ham. Af dem som deltog i retssagen har kun Hillel Seidman skrevet om den.

shaver geto, New York 1947 og Marek Edelman: *The ghetto fights*, London 1990, s. 74, opr. *Getto walczy*, Warszawa 1945.

¹¹⁹ Stanisław Adler: *In the Warsaw Ghetto, 1940-1943 : an account of a witness*, overs. Sara Chmielewska Philip, Jerusalem 1982, s. 269.

¹²⁰ Bernard Mark: *Der Aufstand im Warschauer Ghetto*, s. 191.

¹²¹ Wiktoria Śliwowska (red.): *The Last Eyewitnesses. Children of the Holocaust Speak*, Evanston 1998 (opr. Warszawa 1993), s. 219.

I sin dagbog skrev han: ”I dag var jeg til stede ved en tragisk hændelse – den første dag af retssagen mod Alfred Nossig.” Han skrev, at Nossig havde papirer fra de tyske myndigheder, som garanterede hans sikkerhed, så han ikke blev deporteret, hvad alle jøder ellers ville være blevet på et eller andet tidspunkt. Seidman skriver videre:

”Gav han informationer til autoriteterne om folk i ghettoen? Hjælp han nazisterne i deres arbejde mod jøderne? Det er meget svært at sige. Czerniakow, prof. Balaban¹²² og andre havde deres tvivl om ham, men der er ingen beviser for, at han faktisk forrådte jøder i ghettoen. I dag bliver hans sag overvejet af en domstol. Folk er blevet bitre, alle lider, enhver har mistet deres nærmeste; måske er Nossig til dels ansvarlig. Og vi forbereder en opstand mod fjenden; det er derfor nødvendigt at fjerne alle forrædere fra vor midte. Alfred Nossig er en af dem.”¹²³

Medlemmerne af domstolen var delte i deres opfattelse af Nossigs skyld, og det blev besluttet at udskyde retssagen og høre flere vidner. Der er ingen kilder til denne anden del af retssagen. Kun at han blev dømt til døden, og at der blev udpeget tre medlemmer af ŻOB/YKO, som skød ham. I februar skød ŻOB/YKO også nogle gestapofolk og andre stikkere.¹²⁴

Ifølge brevet fra Cukierman til Zylberberg blev dommen læst højt for Nossig, umiddelbart efter den var afsagt. Nossig skal have sagt: ”Brandt [Gestapo-chefen] vil hævne sig på jer.”¹²⁵ Øjensynlig tog ŻOB/YKO ikke Nossigs papirer med

¹²² Mayr Balaban (1877-1942), polsk-jødisk historiker.

¹²³ Hillel Seidman : *The Warsaw Ghetto diaries*, s. 209.

¹²⁴ Bernard Mark: *Der Aufstand im Warschauer Ghetto*, s. 192.

¹²⁵ Michael Zylberberg: *The Trial of Alfred Nossig*, s. 44.

sig, som Gestapo i stedet konfiskerede.¹²⁶ Det er således ikke muligt i dag at tage stilling til beviserne.

Navnet der ikke ville udslettes

Nossigs skyld kan ikke i dag bevises. Men hans skæbne har optaget flere, om end ud fra forskellige udgangspunkter. Michael Zylberberg, som selv havde været med i ghettoens oprør i 1943 og havde overlevet, følte åbenbart en slags personligt ansvar, da han i 1969 skrev artiklen 'The Trial of Alfred Nossig. Traitor or Victim'. Han sluttede sin artikel med at konstatere:

"Utvivlsomt forbliver sagen om denne mangesidede og talentfulde personlighed, som gik til grunde som en forræder mod sit folk en af de mest mærkværdige personlige tragedier i den tid."

Den israelske historiker Shmuel Almog skrev i sin biografi 'Alfred Nossig: A Reappraisal' fra 1983, at der ikke var nogen tvivl om, at Nossig søgte perfektion – uden at finde den.

"Selvom han var selv-centreret, søgte han anerkendelse fra høj og lav. Hans talenter vandt ham nogen beundring, men han syntes uhyggelig og ikke værdig at tro på. Han så jødedom som et storslået ideal, og dog fandt han det somme tider pinligt at blive identificeret med almindelige jøder. Det var uden tvivl en prægning fra en utilregnelig barndom i Lemberg."

¹²⁶ Yisrael Gutman: *The Jews of Warsaw, 1939-1943. Ghetto, Underground, Revolt*, Brighton 1982, s. 342, med belæg fra Zuckerman (same som Cukierman) i *Sefer Milhamot ha-Getta'ot*, Tel Aviv 1947, s. 737-38 og vidnesbyrd fra Halina Szereszewska, Yad Vashem Arkiv O-33/191, s. 29.

Almog synes tilsyneladende, at Nossig i retlig forstand var utilregnelig og senil og derfor uskyldig. Men som israeler og zionist ser han ham som skyldig i en anden forstand. Han ser ham som udtryk for en jødisk kultur, som nødvendigvis måtte søge kompromiset, mens han ser modstandsbevægelsen ŻOB/YKO som et udtryk for kernen i den israelske kultur, at jøden kan være en bevæbnet soldat.¹²⁷

I 2004 havde Lazarre Seymor Simckes' stykke *Nossig's Antics* premiere på Theatre for the New City i New York. Simckes (f. 1937) er forfatter, lærd hasid, terapeut mm. I hans stykke bliver Nossigs historie en noget anden end i Almogs prisme. I et interview med *The Villager* fortalte Simckes, at han var stødt på historien ved et tilfælde. Han havde besøgt sin bror, en konservativ rabbi i Queens, og ved et tilfælde taget Tuvia Borzykowskis *Between Tumbling Walls* om Warszawas ghetto ned fra en reol og dér fundet en henvisning til Nossigs mærkelige skæbne.

"Stykket handler om to kræfter som støder sammen. For det første prøver det at genindsætte Nossig i historien, for at vi kan lære konsekvenserne af at være a farbrente yid, en brændende jøde. For det andet, i direkte konflikt med det er min egen nihilisme, fornemmelsen af at alle disse livets oprørte vande tørrer ud i ingenting. Udtrykket fra Prædikerens Bog: Vi ender alle som aske alligevel. Det gør ikke en desperat, men..."¹²⁸
I en anmeldelse af stykket skrev Richard McBe:

¹²⁷ Om Almog og hans forskning, se 'Two Lenses: Jewish Self-Perception and how Jews are Seen by Others' og Shmuel Almog: *Apologia pro Vita Sua*, *International Center for the Study of Antisemitism. Annual Report* 2002, s. 9-13.

¹²⁸ Jerry Tallmer: *Nossig's Antics at Theatre for the New City, The Villager* 28.4-4.5.04.

”Drabet på Nossig ”sluttede” ikke med hans død. Hans navn og ry blev i det store og hele udslettet fra den jødiske verdens bevidsthed, og det er denne kulturelle kremation, som hælder olie på Simckes’ vrede ved den summariske dom og henrettelse af denne meget usædvanlige mands liv.”¹²⁹

Yitskhok Katsenelsons forbandelse af Nossig – ”må hans navn være udslettet” – holdt ikke evigt. Simckes bruger udtrykket ’Nossig’s antics’ som titel, og ’antic’ betyder ifølge *Oxford English Dictionary*: ”Absurd from fantastic incongruity; grotesque, bizarre, uncouthly ludicrous”. Nossigs bizarre historie har svært ved at dø, fordi den i sig har så mange forvredne træk af moderne jødisk historie. Den racistiske Nossig, den nationalistiske Nossig, den genialske Nossig, den storskydende Nossig plaget af mindreværd. Ingen moderne jødisk politisk, religiøs eller filosofisk retning kan tilegne sig hans historie som som ’deres’. Den gør modstand med alle sine groteske elementer. Måske den netop derfor også kan fungere som prisme for den komprimerede jødiske modernitet som udviklede sig fra 1880-1920.

¹²⁹ Richard McBee: ’Nossig’s Antics’ A New Play By Lazarre Seymour Simckes, http://www.richardmcbee.com/nossigs_antics.htm

Alfred Nossig Bibliografi

- *Tragedja myśli. Poemat dramatyczny*, Lwów 1885. [Tankens tragedie].
- *Über die Bevölkerung*, Verlag Kosmos, Dresden 1885.
- *Król Syonu*, Lwów 1887 [Kongen af Zion].
- *Próba rozwiązania kwestji żydowskiej*, Lwów : "Druk. Polska", 1887 [Forsøg på at løse det jødiske problem].
- *Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes*, Wien, Lemberg, 1887, 112 s.
- *Poezje*, [digte] [*Poemat o człowieku* [Et digt om mennesket]] *Piesn nad Piesniami* [Højsangen] and *Piesn zmartwychwstania* [Genopstandelsenssang], pp. 237. Lwów, 1888
- *Jan Prorok, opowieść na tle galicyjskim z roku 1880 w dzieściu księgach* [Profeten Johannes. Fortælling på galizisk grundlag fra år 1880], Lemberg: Pol. Buchh. 1892.
- *Katalog der polnischen Abtheilung der internationalen Musik- und Theater-Ausstellung in Wien 1892*, Alfred Nossig (red.), Wien 1892. 84 s.
- Das neunzehnte Jahrhundert, i : A. Ilg: *Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Österreich-Ungarn*, Prag 1893. 8°.
- *Sechs Lieder*, Gedichte von A. Mickiewicz, in's Deutsche übertragen von A. Nossig, Berlin & Posen : E. Bote & G. Bock, 1893
- *Szkicach artystycznych z Wiednia*, Warszawa, 1894.
- *Einführung in das Studium der sozialen Hygiene. Geschichtliche Entwicklung und Bedeutung der öffentl. Gesundheitspflege*, Stuttgart, Dt. Verl.-Anst. 1894, 259 s.
- *Die Sozialhygiejne der Juden : und des altorientalischen Völkerkreises*, 1894, 152 s.

- *Ueber die bestimmende Ursache des Philosophirens. Versuch einer praktischen Kritik der Lehre Spinozas*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1895, ix + 84 s.
- *Aesthetische Skizzen*, Wien 1895.
- *Le Printemps - Der Frühling - d'après une Ode d'Horace*, de J. Barbier, deutscher Text von A. Nossig, pour chœur et orchestre, London & Leipzig : Stanley Lucas & Co, 1895.
- *Hygiejnen hos Jøderne og andre Oldtidsfolk* bearbejdet efter Nossig : "Die Socialhygieine" særtryk af "Tidsskrift for Sundhedspleje". 1. R. 5 af A. Goldschmidt, Kbh. 1896, 52 s.
- *Die zukunft der Juden. Sammelschrift*, Berlin, M. Lilienthal [1899?], 36, s.
- *Die Legionäre* : Drama in 3 Akten, Berlin : Kühling & Güttnner 1900, 118 s.
- *Die deutsch-französische Annäherung und die Kontinentalunion*, Berlin H. Walther 1900
- *Manru* von J.J. Paderewski. Text von Alfred Nossig, H. Seemann o.J.
- *Manru. An opera in three acts*. Words by A. Nossig, translated and adapted for performance in English by H. E. Krebbiel. Libretto, G. Schirmer: New York, 1901, 29 s.
- *J. J. Paderewski*, Leipzig: H. Seemann Nachfolger, [1901.], 29 s.
- *Die moderne Agrarfrage*, Berlin 1901.
- *Das System des Socialismus*, 1901-02. Bd. 1-2, Akademischer Verlag für sociale Wissenschaften, Berlin, Bern, [Bd. 1] : Revision des Socialismus : 1. Teil. – 1901, xxxix + 277 s., [Bd. 2] : Revision des Socialismus : 2. Teil. – 1902, vii + 587 s.
- *Die Hochstapler* : Schauspiel in 3 Aufzügen, Leipzig 1902.

- *Die Bilanz des Zionismus : Kritik und Reform*, Vortrag gehalten zu Basel während des 6. Zionisten-Kongresses im August 1903, 1903, B. Wepf & Co., IV, 45 s.
- *Jüdische Statistik*, hrsg. vom "Verein für jüdische Statistik", unter der Redaktion von Dr. Alfred Nossig, Jüdischer Verlag, Berlin 1903. 452 s.
- *Kolonizacya żydowska w Palestynie*, Lwów, Spółka wydawnicza Kadimah 1904, 45 s.
- *Das jüdische Kolonisations-Programm*, 1904. 44 s. Separat-
abdruck aus der Zeitschrift „Palästina“. In Kommission: Jüdi-
scher Verlag.
- *Die Tragödie des Gedankens*. Drama in 5 Aufz., Berlin,
Concordia 1904.
- *Nowe drogi w syonizmie*, Lwów: "Moriah," 1905.
- *Göttliche Liebe*. Drama in 3 Aufz., Berlin, Concordia 1905.
- *Die Erneuerung des Dramas*. Verlag Concordia, Berlin, 1905,
190 s.
- *Arbanel, Das Drama eines Volkes*, Berlin: H. Steinitz, 1906,
64 s.
- *Moderne jüdische Dichtung*, Verlag Louis Lamm, Berlin
1907, 11 s.
- *Jüdische Realpolitik*, Berlin 1907.
- *Jüdische Landpolitik*, Berlin 1907.
- *Der Zusammenschluss der jüdischen Organisationen und die
Allgemeine Jüdische Kolonisations-Organisation* : Referat,
erst. in d. Jüd. Konferenz zu Berlin, d. 20. Sept. 1908, Berlin-
W., Kurfürstendamm 150] : Allg. Jüd. Kolonisations-
Organisation 1908
- *Leitende Ideen der Allgemeinen Jüdischen Kolonisations-
Organisation*, hrsg. vom Komitee d. A. I. K. O., Berlin : E.
Grüner 1908.
- *Die Retterin*, 1909.

- *Don Juan als moralist*; lustspiel in einem aufzug, Berlin: Concordia, 1910
- *Der Orient als jüdisches Siedlungsgebiet : Unter Benutzung unveröffentlichter Mitteilungen von Fachmännern*, zeichn. von E. M. Lilien, hrsg. von d. Allg. Jüd. Kolonisations-Organisation, Berlin: Ad. Haussmann 1914, 34.s.
- *Die neue Türkei und ihre Führer*, Halle: Hendel, [1916.], 74 s.
- *Zur Lösung des Palästina-Problems : Vorschläge für die Friedens-Konferenz und den Völkerbund*, Wien ; Berlin : Löwit 1919, 29 s.
- *Odbudowa Palestyny*, Łódz : Wydawn. Tel-Awiw, 1920
- *Polen und Juden : Die polnisch-jüdische Verständigung, Zur Regelung der Judenfrage in Polen, mit einem Vorwort von Davis Erdtracht*, Wien-Berlin-Warschau-London-New York u.ä. [1921], Interterritorialer Verl. "Renaissance" (,Wiedergeburt'), VIII + 72 s.
- *Richtlinien für ein Programm des Weltsozialismus. Neunzig Thesen*, Wien Berlin Interterrit. Verlag "Wiedergeburt" 1921, 32 s.
- *Bolschewismus und Juden*, von Alfred Nossig und F.I. Roditschew, hrsg.: Davis Erdtracht [1. F.J. Roditschew (Petersburg): Bolschewismus und Juden, 1-18; 2. Dr. Alfred Nossig (Berlin): Die Beteiligung der Juden am Bolschewismus, 19-38], Wien - Berlin - New York "Renaissance" [1921], 38 s.
- *Zionismus und Judentum : Krisis u. Lösung*, Berlin ; Wien ; New York : Interterritorialer Verl. "Renaissance", 1922, 76 s
- *Integrales Judentum : Vom integralen Programm d. jüd. Bewegung ; Der Wiederaufbau Palästinas ; Sozialismus und Mossaismus*, Wien ; Berlin ; New York : Interterrit. Verlag "Renaissance"; [Leipzig] : [C. F. Fleischer], 1922, 80 s.

- *Bolszewizm a żydowstwo*, Warszawa; Lemberg; Wien; New York : "Renaissance", 1923, 26 s.

Litteratur

- Stanisław Adler: *In the Warsaw Ghetto, 1940-1943 : an account of a witness*, overs. Sara Chmielewska Philip, Jerusalem 1982.
- Shmuel Almog: Alfred Nossig: A Reappraisal, *Studies in Zionism* 1983, s. 1-29.
- Shmuel Almog: Apologia pro Vita Sua, *International Center for the Study of Antisemitism. Annual Report* 2002, s. 9-13.
- A.L.: Naye metoden (H'r d'r Nosig bay der arbeyt), *Yidishe folksshtime* 17.12.15.
- *American Jewish Year Book* 5682, Philadelphia 1921.
- Anonym: Ein jüdischer Sozialpolitiker, *Ost und West*, 1902/4/sp. 267-69.
- Bernhard Baer: Der heilige Berg, *Der Morgen*, marts 1936/12/s. 560-62.
- Mark Beyer: *Emmanuel Ringelblum : historian of the Warsaw ghetto*, New York 2001.
- Robert E. Blobaum: The "Woman Question" in Russian Poland, 1900-1914, *Journal of Social History* 2002/4/s. 799-824.
- Martin Buber: *Jüdische Künstler*, Berlin 1903.
- Richard I. Cohen : *Jewish icons : art and society in modern Europe*, Berkeley 1998.
- Richard I. Cohen: Exhibiting Nineteenth Century Artists of Jewish Origin in the Twentieth Century: Identity, Politics, and Culture, Susan Tumarkin Goodman (red.): *The Emergence of Jewish Artists in Nineteenth-Century Europe*, The Jewish Museum, New York 2001, s. 153-63.

- *The Warsaw diary of Adam Czerniakow : prelude to doom*, edited by Raul Hilberg, Stanislaw Staron, and Josef Kermisz, translated by Stanislaw Staron and the staff of Yad Vashem, 1979.
- Marek Edelman: *The ghetto fights*, London 1990, s. 74, opr. *Getto walczy*, Warszawa 1945.
- *Encyclopædia Judaica*, CD-ROM, Jerusalem 1998, artiklerne Nossig, Alfred og Zionism.
- Isaiah Friedman: The Austro-Hungarian Government and Zionism: 1897-1918, *Jewish Social Studies* 1965/3/s.147-167.
- Isaiah Friedman: The Austro-Hungarian Government and Zionism: 1897-1918 II, *Jewish Social Studies* 1965/4/s. 236-249.
- Isaiah Friedman: *Germany, Turkey, and Zionism 1897-1918*, Oxford 1977.
- Frank Golczewski: *Polnisch-jüdische Beziehungen 1881-1922*, Wiesbaden 1981.
- Bernard Goldstein: The stars bear witness, overs. Leonard Shatzkin, New York 1950, s. 178. originaltitel: *פִּינְיָה יִאָר אֵין וואַרשױער געטאָ* *Finf yor in varshaver geto*, New York 1947.
- Jean-Michel Guieu: Paul Painlevé et la paix (1919-1933), [http://jmguieu.free.fr/Recherches/Articles_PDF/GUIEU-PAINLEVE et la paix.doc.pdf](http://jmguieu.free.fr/Recherches/Articles_PDF/GUIEU-PAINLEVE_et_la_paix.doc.pdf)
- Jean-Michel Guieu: Le Comité fédéral de Coopération européenne : L'action méconnue d'une organisation internationale privée en faveur de l'union de l'Europe dans les années trente (1928-1940), http://jmguieu.free.fr/Recherches/Articles_PDF/GUIEU-Comite%20federal.pdf
- Yisrael Gutman: *The Jews of Warsaw, 1939-1943. Ghetto, Underground, Revolt*, Brighton 1982.

- Israel Gutman (red.): *Encyclopedia of the Holocaust*, New York 1990, artiklen Nossig, Alfred.
- Mitchell Hart: Moses the Microbiologist: Judaism and Social Hygiene in the Work of Alfred Nossig, *Jewish Social Studies* 1995/1/s.72-97.
- Mitchell B. Hart: Picturing Jews: Iconography and Racial Science, *Studies In Contemporary Jewry. An Annual*, 1995, s.159-175.
- Mitchell B. Hart: *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity*, Stanford 2000.
- Theodor Herzl: *Der Judenstaat*, Wien 1896.
- Karl Holl: Europapolitik im Vorfeld der deutschen Regierungs-politik. Zur Tätigkeit proeuropäischer Organisationen in der Weimarer Republik, *Historische Zeitschrift*, 1974/1/s. 33-94.
- Virginia Iris Holmes: Integrating Diversity, Reconciling Contradiction: The *Jüdischer Friedensbund* in Late Weimar Germany, *Leo Baeck Institute Year Book* 2002/s. 175-194.
- Klaus Hödl: Die deutschsprachige Bechneidungsdebatte im 19. Jahrhundert, *Aschkenas. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden* 2003/1, 189-209.
- Interterritorialer Verlag 'Renaissance',
http://www.stadtbibliothek.wien.at/cgi-ma09/embed-wo.pl?lang=de&l=3&doc=http://www.stadtbibliothek.wien.at/t_hemen/verlag_1/erste_republik/renaissance-de.htm
- Robert Jaffé: Alfred Nossig's Skulpturen, *Ost und West* 1901/3/sp. 191-94.
- *Jewish Encyclopedia* (1906), artiklen Nossig, Alfred.
- *Jødisk Udstilling 1908*, Industriforeningen i Kjøbenhavn, Kbh. 1908.

- יצחק קאצענעלסאָן: דאָס ליד פֿונעם אויסגעהרגעטן ייִדישן פֿאלק, .1948. Yitskhok Katzenelson: *Dos lid funem oysgehargetn yidishn folk*, Nju York 1948.
- Yitzhak Katzenelson: *Vittel Diary* [22.5.43-16.9.43], Tel Aviv u.å. [1964].
- Yitzhak Katzenelson: *The song of the murdered Jewish people*, translated and annotated by Noah H. Rosenbloom, Tel Aviv 1980.
- Itsjok Katzenelson: *El canto del pueblo judío asesinado* versión de Eliahu Toker ; dibujos de Ester Gurevich, Buenos Aires 1993.
- Yitzhak Katzenelson: *Il canto del popolo ebraico massacrato*, introduzione e note di Sigrid Sohn, versione poetica di Daniel Vogelmann dalla traduzione dallo yiddish di Sigrid Sohn, Firenze 1995.
- Jitzhak Katzenelson: *Sången om det utplånade judiska folket*, svensk tolkning av Joachim Nelhans, Mölndal 1998.
- Jizchak Katzenelson: *Großer Gesang vom ausgerotteten jüdischen Volk*, gendigtet af Wolf Biermanns, Köln 1994.
- G. Kutna: Zur Ausstellung jüdischer Künstler, *Ost und West* 1908/1/sp. 17-26.
- Walter Laqueur: *A History of Zionism*, New York 1972.
- Saul Raphael Landau: *Sturm und Drang im Zionismus*, Wien 1937
- Albert Lichtblau og Michael John: *Jewries in Galicia and Bukovina, in Lemberg and Czernowitz*, <http://www.sbg.ac.at/ges/people/lichtblau/cape.html>
- *Manru. An opera in three acts*. Translated and adapted for performance in English by H. E. Krehbiel, Libretto, pp. 29, New York 1901.
- Bernard Mark: *Der Aufstand im Warschauer Ghetto. Entstehung und Verlauf*, Berlin 1957.

- Richard McBee: 'Nossig's Antics' A New Play By Lazarre Seymour Simckes,
http://www.richardmcbee.com/nossigs_antics.htm
- Ezra Mendelsohn: Jewish Assimilation in Lvov: The Case of Wilhelm Feldman, *Slavic Review* 1969/4/s. 577-590.
- Ezra Mendelsohn: From Assimilation to Zionism in Lvov: The Case of Alfred Nossig, *The Slavonic and East European Review* 1971, s. 522-34.
- Ezra Mendelsohn: *Zionism in Poland. The Formative Years, 1915-1926*, New Haven 1981.
- [Franz Mehring:] Marodeure, *Die Neue Zeit* 1900-01/34/s. 225-28.
- Henry Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*, New York 1918, <http://www.hr-action.org/docs/MorgenTC.htm>
- Max Nordau: *Konventionellen Lügen der Kulturmenschheit*, Leipzig 1883.
- Alfred Nossig: Die kapitalistische Entwicklung der Landwirtschaft und der Kleingrundbesitz in Frankreich, *Die Neue Zeit* 1898-99/38/s. 374-76.
- Alfred Nossig: Der Stand der Wirtschaftsmethoden beim französischen Kleingrundbesitz, *Die Neue Zeit* 1898-99/40/s. 442-44.
- Alfred Nossig: Der Aufschwung der Landwirtschaft und die Bodenerschöpfung (Schluß), *Die Neue Zeit* 1898-99/49/s. 721-26.
- Alfred Nossig: Zurück auf Moses! *Die Neue Zeit* 1900-01/37/s. 348.
- [Alfred Nossig:] Ben Israel: Der ewige Jude, *Ost und West* 1901/1.
- Alfred Nossig: Die Zukunft des Judentums, *Ost und West* 1901/1/s. 22.
- Alfred Nossig: Einleitung, *Palästina* 1902/2/s. 51.

- Alfred Nossig: Über den Nutzen einer theoretischen Vorbereitung der Palästina-Kolonisation, *Palästina*, 1902/3-4/s. 104-107.
- Aufruf des Komitees zur Errichtung eines Bureaus für Statistik des jüdischen Volkes, *Ost und West* 1902/4, s. 277.
- Alfred Nossig : Politische Revue, *Ost und West* 1903/11/sp. 787-92.
- Alfred Nossig: Die Auserwähltheit der Juden im Lichte der Biologie, *Zetschrift für Demographie und Statistik der Juden*, 1905/3.
- Alfred Nossig: Ausstellung jüdischer Künstler, *Ost und West* 1907/12/sp. 743-752.
- Felicie Nossig-Prochnik: Die Dekadenz und ein Nichtdekadent, *Die neue Zeit* 1897-98/18/s. 564-69.
- Felicie Nossig-Prochnik: Die soziale Frage auf der französischen Bühne *Die neue Zeit* 97-98/20/s. 625-29.
- Felicie Nossig-Prochnik: Die Ehefrage in der neuesten französischen Literatur *Die neue Zeit* 97-98/47/s. 654-61.
- Felicie Nossig: Pariser Theater, *Die neue Zeit* 99-00/24/s. 760-65; Do: Pariser Theater (Schluß), *Die neue Zeit* 99-00/25/s. 790-94.
- Felicie Nossig: Pariser Weltausstellung 1900, *Die neue Zeit* 99-00/40/s. 400-405; Do: Pariser Theater *Die neue Zeit* 00-01/44/s. 555-60.
- Felicie Nossig: *Zur sociologischen Methodenlehre, mit besonderer Rücksicht auf Herbert Spencer* (Berlin 1900).
- Derek Jonathan Penslar: Zionism, Colonialism and Technocracy: Otto Warburg and the Commission for the Exploration of Palestine, 1903-07, *Journal of Contemporary History* 1990/1/s. 143-60.

- *Polski Słownik Biograficzny*, bd. 28, Wrocław 1935ff, artiklerne Próchnik, Adam og Próchnikowa, Felicja og bind 23, Artiklen Nossig, Alfred.
- Brian Porter: *When Nationalism Began to Hate. Imagining Modern Politics in Nineteenth Century Poland*, New York – Oxford, 2000.
- Emmanuel Ringelblum: *פֿון געטאָ/Ksovim fun geto*, 2 bd., Varshe : Yidish Bukh 1961–63, s. 48f.; *Notes from the Warsaw Ghetto*, udg. og overs. af J. Sloan, 1958.
- Arthur Ruppin: *Die Juden der Gegenwart*, Köln 1904.
- Arthur Ruppin: *Memoirs, Diaries, Letters*, London 1971.
- Gilya Gerda Schmidt: *The Art and Artists of the Fifth Zionist Congress, 1901. Heralds of a New Age*, Syracuse 2003.
- Hillel Seidman : *The Warsaw Ghetto diaries*; overs. Yosef Israel, New York 1997.
- Wiktoria Śliwowska (red.): *The Last Eyewitnesses. Children of the Holocaust Speak*, Evanston 1998 (opr. Warszawa 1993).
- Werner Sombart: *The Jews and Modern Capitalism*, Ontario 2001.
- Thomas Soxberger: Sigmund Löw (Ziskind Lyev), a ‘Revolutionary Proletarian’ Writer, *East European Jewish Affairs* 2004/2/s. 151-70.
- Leonard Stein: *The Balfour Declaration*, New York 1961
- Nancy Leys Stepan og Sander L. Gilman: Appropriating the Idioms of Science: The Rejection of Scientific Racism, i: Dominick LaCapra: *The Bounds of Race. Perspectives on Hegemony and Resistance*, Ithaca 1991, s. 72-103.
- Jerry Tallmer: Nossig’s Antics at Theatre for the New City, *The Villager* 28.4-4.5.04.
- Rudolf Thissen: Die Sozialhygiene als selbständige Wissenschaft und ihre Terminologie, Erna Lasky (red.): *Sozialmedizin*.

Entwicklung und Selbstverständnis. Darmstadt 1977, s. 444-459.

• Jonas Turkov: *אָזוי איז עס געווען. כורבן וואַרשע*/Azoy iz es geven. *Khurban Varshe*, Buenos Aires: Zentral-Verband fun poylishn yidn in Argentinien, 1948.

• *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, Series A, bd. 2, London 1971.

• Jack Wertheimer: *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany*, Cary 1991.

• Hilel Zaydman: *טאָגבוך פֿון וואַרשעווער געטאָ/Tog-bukh fun varshever geto*, Buenos Ayres : Tsentral-Farband fun Poylishe Yidn in Argentine un Nyu-York : Federatsye fun Poylishe Yidn in Amerike, 1947, Dos poylishe yidntum bd. 15.

• Michael Zylberberg: *The Trial of Alfred Nossig. Traitor or Victim*, *Wiener Library Bulletin* 1969/2-3.

• Michael Zylberberg: *A Warsaw diary 1939-1945*, London 1969.

• *Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950* Wien 1957-, bd. VII, artiklen Nossig, Alfred.